

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

ΟΙ «ΕΥΠΡΕΠΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ»,
ΤΟ ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑ
ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΠΙΚΟΥ ΣΤΟΛΟΥ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ
(1456-1458)

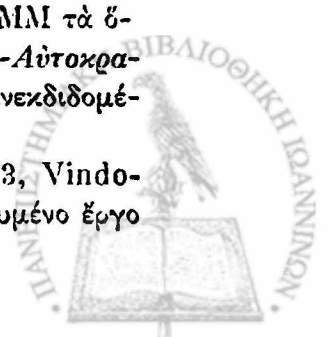
Ἀποκατάσταση κακοποιημένου ἐγγράφου

Ἡ ἐκδοση ἐνὸς ἐγγράφου χωρὶς κριτικὸ ἔλεγχον καὶ μὲ λάθη στὴ μεταγραφὴ δὲν εἶναι φαινόμενο σπάνιο· παρατηρήθηκε καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, παρατηρεῖται καὶ στὰ χρόνια μας. Συχνὰ μιὰ τέτοια ἐκδοση, ἂν δὲν ἔχει εὐρύτερη ἀπήχηση, δὲν ἐπισύρει ἐπικρίσεις. Ἀπὸ τὴ στιγμή, ὡστόσο, πού τὸ σχετικὸ ἐγγράφον, χάρις στὴ σπουδαιότητα τῶν μαρτυριῶν του, ἀναδημοσιεύεται ὡς ἔχει (μὲ ὅλα τὰ λάθη τῆς πρώτης ἐκδόσεως ἢ μὲ τὴν προσθήκη -κάποτε- καὶ ἄλλων), χωρὶς νὰ γίνετα ἀντιβολὴ μὲ τὸ πρωτότυπο, καὶ ἀξιοποιεῖται σὲ μονογραφίες ἢ μεγάλες ἱστορικές συνθέσεις παρασύροντας τοὺς χρήστες σὲ ἐσφαλμένες ἐκτιμήσεις τοῦ χρόνου, τοῦ τόπου καὶ τῶν διχθέσεων τῶν πρωταγωνιστῶν, ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος, τότε δημιουργοῦνται προβλήματα πού μοιάζουν γόρδιον δεσμοί. Μόνη λύση, ἢ ἀναζήτησις τῆς ἴδιας τῆς πηγῆς.

Οἱ σκέψεις αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐλληνικῶν ἐγγράφων πού ἐξέδωσαν τὸν περασμένο αἰῶνα ὁ Fr. Miklosich καὶ ὁ Ios. Müller (στὸ ἐξῆς: MM). Τὸ περιεχόμενο τῶν ἐγγράφων θεωρεῖται σπουδαιότατο· τὰ πολλὰ λάθη ἡμῶς τῶν ἐκδοτῶν τὸ καταντοῦν ἀκατανόητο¹. Δὲν θὰ προχωρήσω στὴν παράθεση παραδειγμάτων καὶ τὴ συναγωγὴ γενικῶν διαπιστώσεων. Ἀναφέρωμαι σὲ μιὰ ομάδα ἐγγράφων τοῦ ἀρχείου τῶν Ἰωαννιτῶν Ἰπποτῶν (σήμερα στὴν ἐθνικὴ βιβλιοθήκη τῆς Valletta, στὴ Μάλτα) πού παρουσίασαν οἱ παραπάνω ἐκδότες στηριγμένοι στὰ ἀπόγραφα τοῦ Γερμανοῦ ἱστορικοῦ Καρόλου Horf². Μὲ τὴν ἐπανέκδοση ὀρισμένων ἀπὸ τὰ ἐγγράφα αὐτὰ καταφάνηκε, νο-

1. Βλ. π.χ. γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν βυζαντινῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων ἀπὸ τοὺς MM τὰ ὅσα παρατήρησε ἡ Ἐρα Λ. Βρανούση, *Βυζαντινὰ ἐγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου. Α' - Αὐτοκρατορικά*, Ἀθήναι 1980, σ. *138-139 καὶ σ. 1 λ.ε. (στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῶν ἐπανεκδομένων ἐγγράφων, ὅπου οἱ λαυθασμένες γραφές ἢ παραλείψεις τῶν MM).

2. MM, *Acta et Diplomata graeca res graecas italasque illustrantia*, τ. 3, Vindobonae 1865, σ. 283-287, 288-290, 291-292, 300-301, 334-337. Γιὰ τὸ δημοσιευμένο ἔργο

μίζω, ἡ ἐπικίνδυνη καὶ παραπλανητικὴ ἀνεπάρκεια τῆς ἐκδόσεως τῶν MM¹.

Ἐνα ἄλλο ἔγγραφο ἀκόμη ποὺ συναντοῦμε στὴν ἴδια ἐκδοση ἀπαιτεῖ τὴν ἀποκατάστασή του καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν πληροφοριῶν του, ἐξ αἰτίας τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς εὐρύτατης - καταχρηστικῆς θὰ ἔλεγα - χρησιμοποίησέως του. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔγγραφο μὲ χρονολογία 20 Ἰουνίου 1456² (στοὺς MM, τ. 3, σ. 291), ποὺ ἄλλοτε μὲ εἶχε ἀπασχολήσει χωρὶς νὰ καταλήξω σὲ θετικὰ συμπεράσματα, ἀφοῦ τότε (κατὰ τὸ πρῶτο ταξίδι μου στὴ Μάλτα τὸ 1967) δὲν μπόρεσα νὰ τὸ ἐπισημάνω στὰ *Libri Bullarum* τῶν Ἰπποτῶν³. Ὑπῆρξα πιὸ τυχερὸς στὴ δευτέρη προσπάθειά μου (τὸ 1981). Ὅταν παρέβαλα τὸ χειρόγραφο μὲ τὸ ἐκδεδομένο κείμενο, ἔμεινα κατάπληκτος. Δὲν περίμενα τόση κακοποίηση καὶ παραφθορὰ τῶν ἐλληνικῶν λέξεων. Ἔτσι ἐξήγησα τὴν ἀδυναμία μου νὰ καταλάβω τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐγγράφου στὴν ἐκδοση τῶν MM. Καὶ ὅμως τὸ ἴδιον ἔγγραφο τὸ ἐπανεξέδωσαν (ἀπὸ τοὺς MM) τόσο ὁ Κ. Σάθας ὅσο καὶ οἱ Γ. Δ. Κατσούλης - Α. Ν. Στρατῆς⁴ χωρὶς νὰ προβληματισθοῦν· ἀντίθε-

τοῦ Πορφ καὶ τὰ κατάλοιπά του σὲ σχέση μὲ τὰ ἱπποτοκρατούμενα Δωδεκάνησα βλ. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, «Τὸ ἀρχεῖο τῶν Ἰωαννιτῶν Ἰπποτῶν καὶ ἡ σημασία του γιὰ τὴ νεώτερη ἱστορία τῆς Δωδεκανήσου», *Τέχνη* (Ρόδου), τ. 2, τχ. 1 (Μάρτιος 1971), σ. 27, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία. Τὰ ἔγγραφα αὐτά, τὰ προσερχόμενα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Μάλτας, ποὺ ἐξέδωσαν οἱ MM, τὰ ἔχω ἐλέγξει μὲ ἀντιβολὴ πρὸς τὰ «πρωτότυπά» τους. Τὰ λάθη μεταγραφῆς στὴν ἐκδοση MM εἶναι καὶ πολλὰ καὶ σπουδαῖα. Ἡ ἐπανέκδοση εἶναι ἀπαραίτητη.

1. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, «Σελίδες ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία τῆς Νισύρου (1306-1453)», *Δωδεκανησιακά* 2 (1967) 46-49 (ἐπανέκδοση ἔγγρ. τῆς 5.11.1453· στοὺς MM, ὁ. π., σ. 288-290)· τοῦ ἴδιου, «Φιλικές σχέσεις τῶν Ἰπποτῶν τῆς Ρόδου μὲ τοὺς Τούρκους κατὰ τὸν 15ον αἰ.», *Byzantinische Forschungen* 3 (1968) 194, 195-198 (ἐπανέκδοση ἔγγρ. τῆς 25.12.1451· στοὺς MM, ὁ. π., σ. 286-287)· Α. Γ. Τσοπανάκη, «Ἐγκατάσταση Χαλκητῶν στὴ Ρόδον», *Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον* 5 (1970) 55-58 (= τοῦ ἴδιου, *Συμβολές στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας*, τόμος II, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 390-393· ἐπανέκδ. ἔγγρ. τῆς 24.2.1493· στοὺς MM, ὁ. π., σ. 334-337).

2. Γιὰ τὴ διάρθρωση τοῦ ἔτους σὲ 1457 βλ. πιὸ κάτω, σ. 232.

3. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, «Σύμμεικτα δωδεκανησιακῆς ἱστορίας», *Δωδεκανησιακά* 2 (1967) 120-122. Ἀπὸ τίς σκέψεις καὶ ὑποθέσεις ποὺ διετύπωσα τότε, ἄλλες ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἄλλες ἀναθεωροῦνται τώρα.

4. Κ. Ν. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς. 1453-1821*, Ἀθήναι 1869, σ. 4 σημ. 2. Γεωργ. Δ. Κατσούλης- Ἀντ. Ν. Στρατῆ, *Ἡ Εὐρώπη ἀπέναντι τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ θέσις τῶν Ἑλλήνων*, τ. 1 (1453-1718), Ἀθήναι 1940, σ. 56-57, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν «τὸ γράμμα αὐτὸ» ὡς «πρώτη γραπτὴ δικαμαρτυρία τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τοῦ τυράννου του». Ἐπανέκδοση τοῦ ἔγγρ. γιὰ τρίτη φορά βλ. στοῦ Ἐμμ. Κ. Παπκαμανώλη, «Ἀναστήλωση καὶ προβολὴ τῶν ἐρειπωμένων μεσαιωνικῶν κάστρων τῆς Δωδεκανήσου», στὸν τόμο *Πολιτιστικὰ Δωδεκανήσου*, Ἀθήναι 1981, σ. 318-319. Ἀποσπάσματα τοῦ ἔγγρ. ἀπὸ τὴν ἐκδοση MM παρέθεσαν, μὲ σχετικὸ σχολιασμό, οἱ: Κωνσταντῖνος Ι. Ἄμαντος, *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821*, τ. 1, Ἀθήναι 1955, σ. 170· Basilike D. P'aroulia, *Ursprung und Wesen der «Knabenlese» im Osmanischen Reich*, München 1963, σ. 85-86 σημ. 19 τῆς 85· Ἐλισάβετ Α. Ζαχαριάδου, «Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου (μὲ ἀφορμὴ τὰ πατμιακὰ φερμάνια τῶν ἐτῶν

τα, πρόσθεσαν και άλλα λάθη¹. Επίσης άλλοι ιστορικοί (βλ. πιο κάτω) δεν αντιλήφθηκαν τα λάθη μεταγραφής και υιοθέτησαν, χωρίς συνδυαστική τεκμηρίωση, τις ειδήσεις του έγγραφου. Πριν στοιχειοθετήσω την αξία του, είναι απαραίτητο να δώσω το κείμενο αντιγράφοντας το πιστά από το χειρόγραφο, σύμφωνα με τους κανόνες της διπλωματικής: σε σημειώσεις μνημονεύω τα σπουδαιότερα λάθη αναγνώσεως των MM και προσθέτω επεξηγηματικά σχόλια.

Η αρχαική ένδειξη του έγγραφου: *National* (πρώην *Royal*) *Library of Malta-Arch.* n° 374²: *Liber Bullarum* (1462, 1463, 1464), φ. 213^r (στο κάτω μέρος του φύλλου)³. Επεμβαίνω μόνο στη στίξη και κεφαλαιογραφία των ονόματων. Το έγγραφο βέβαια δεν είναι το πρωτότυπο (πολύ δεν γνωρίζω αν σώζεται κάπου): είναι αντίγραφο, το οποίο καταχωρίστηκε στο παραπάνω «βιβλίο» της γραμματείας του Τάγματος.

|¹ αυνς⁴ ιουνίω K̄.

Ετούτω ένεν το χαρτήν τὸ ἐπέυσασην⁵ οκ(ι) ευπρεπί⁶ ἔν(θρω)ποι.

|² Ἐντιμότατε, φρονιμότατε, ενδοξότατε καὶ πάσης τημῆς ἕξιε αυθέντι Ρόδου, μέγα μαίστωρ φρῶ⁷ Τζιάκα⁸ τε Μιλῆ |³ μετὰ καὶ του κουβεντίου⁹, καὶ

1454-1522)», *Σύμμεικτα* (τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Βασιλικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν) 1 (1966) 193 [ἀναδημοσίευση στῆς ἰδίας, *Romania and the Turks (c. 1300 -c. 1500)*, London 1985 (Variorum Reprints), ἀρ. XVII]: Βρανούση, ὁ.π., σ.*113 σημ.2.

1. Τσιρπανλή, «Σύμμεικτα», σ. 120. Πρβλ. καὶ πιο κάτω στὰ σχόλια γιὰ τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου.

2. Ὁ ὑπολογισμὸς μου ἄλλοτε γιὰ τὴ δεσμίδα 375 ἀποδεικνύεται λαθασμένος. Γιὰ νὰ βρῶ τὸ ἐγγραφο εἶχα ἐρευνήσει τις δεσμίδες 364-373 καὶ 375 (Τσιρπανλή, ὁ.π., σ. 122). Παρέλειψα δηλ. τότε, κατὰ μοιραία συγκυρία, τὴν ἐνδιάμεση δεσμίδα 374. Ὅπως γίνεται ἀντιληπτό, τὸ ἐγγραφο μας καταχωρίστηκε ἀπὸ τὸν γραφέα πολὺ ἑτεροχρονισμένα. Κανονικὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει στὸ *Liber Bullarum* τοῦ 1456 (n° 366) ἢ τοῦ 1457-1458 (n° 367). Ἡ καθυστέρηση, 5-6 χρόνια, στὴν ἐγγραφή ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴν πιθανὴ σκέψη ὅτι δὲν διαβιβάστηκε ἀμέσως στὴ Γραμματεία ἕνα ἐγγραφο, γιὰ τὸ ὁποῖο ἤδη εἶχε γίνει ἡ σχετικὴ ἐνέργεια (θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ) στὸ παρελθόν. Δὲν θεωρεῖται λοιπὸν καὶ τόσο ἐπεῖγον. Ἄλλωστε πρόκειται γιὰ ἕνα ἐγγραφο «εἰσερχόμενον». Στὰ *Libri Bullarum* καταγράφονταν κυρίως οἱ ἀποφάσεις τῆς κεντρικῆς διοικήσεως τοῦ Τάγματος ποὺ κοινοποιοῦνταν (καὶ ὡς ἐπιστολές) στὶς ἄλλες κτήσεις τῶν Ἰπποτῶν ἢ στὰ Δωδεκάνησα ἢ καὶ στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἢ καὶ στὸν ἴδιο τὸν Πάπα.

3. Στὸ ἴδιο φύλλο προηγεῖται τὸ τέλος ἑνὸς ἐγγράφου (σὲ πέντε γραμμές) μετὰ χρονολογία 9.6.1464, ἔπειτα παρατίθεται ἐγγραφο τῆς 24.10.1464. Καὶ τὰ δύο ἐγγραφα δὲν ἔχουν σχέση μετὰ τὸ δικό μας.

4. Διάβαζε ὀρθότερα: ,αυνζ' (βλ. πιο κάτω).

5. ἐπέυσασην MM.

6. χριστιανοί MM. Γιὰ τὴ λ. εὐπρεποι βλ. ἀμέσως πιο κάτω.

7. Παρέλειψαν τὴ λέξη οἱ MM.

8. Τζιάνα MM.

9. κουβεντίου MM.

εἰς τον αγιώτατον πατριάρχην, τὴν ἐπήτροπον τοῦ παναγιώτατου¹ πάπα, ἡμεῖς οἱ πτωχεῖ οἱ |⁴ δούλι σης οἱ χριστιανοῖ, οἱ ευπρεποῖ² ἄν(θρωπ)οι, ὅπου ἡμεσαν³ εἰς τὴν Τουρκίην, μικροὶ τὲ καὶ μεγάλοι, ἄνδρες τὲ καὶ γυναῖκες, |⁵ πολ(λ)α προσκυνούμεν⁴ τὴν αυθεντία σας.

Να τὸ ἤξεύρετε, αὐθέντες⁵, πὼς ἔχωμεν αγανάκτησην ἀπο τοὺς Τούρκους⁶ καὶ πέρνουν |⁶ τα παιδία μας καὶ κάμνουν τα μουσουλμάνους, καὶ διὰ τούτω παρακαλοῦμεν τὴν αὐθεντία⁷ σας καὶ τὸν ἅγιον τὸν⁸ πατριάρχην, |⁷ το πὼς ἐκατέβην⁹ διὰ τοῦς χρυστίκνοῦς¹⁰ με κάτεργα τοῦ πάπα, καὶ διὰ τούτω παρακαλούμεν τὴν αυθεντία σας, να βάλεται βου-|⁸λῆν να¹¹ στείλῃ ὁ ἀγιώτατος ὁ πατριάρχης τα κάτεργά του, να μας σῆκόσεται ἀπεδῶ με τας γυναῖκες¹² μας καὶ με τα παιδία μας, |⁹ ὅτι ἔχομεν μεγάλην αγανάκτησην ἀπο τοῦς Τούρκους¹³, ὅτι να μὴν χάσομεν τα παιδία μας, ἀμη να ἔλθομεν εἰς τον τόπον σας |¹⁰ να ζήσομεν καὶ να αποθάνομεν ὡς ὑποταχτικοῖ τῆς αυθεντίας^ς σας ἐντάμα μέτα σας πάντωτε. Εἰ δε καὶ ἀφήσετέ μᾶς ἐδῶ |¹¹ εἰς τοῦς Τούρκους¹⁴ ὅτι να χαθοῦν τὰ παι-

1. τὸν παναγιώτατον MM.

2. εἰπρεποῖ MM. Ἡ λέξι με τὸν τύπο αὐτὸ πέρασε στὸ Λεξικό (τ. 6, σ. 24) τοῦ Κριαρᾶ. Πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ στὸ λ. εὔπρεπος (βλ. καὶ στὸ τέλος τῆς ἐργασίας μας, στὸ Λεξιλόγιο).

3. ἤκεβαν MM. - οἴκεναν Σάθας.

4. πολλὰ προσκυνούμεν παρέλειψαν οἱ MM.

5. τὸν ξεύρετε, αὐθέντη, MM.

6. τὸν Τούρκον MM. Ἡ λαθασμένη αὐτὴ γραφὴ ὀδήγησε στὴν περιττὴ ἐρμηνεία τῆς λέξεως (Τούρκος), ὅτι δηλ. ἐννοεῖται ἐδῶ ὁ Gran Turco, ὁ σουλτάνος: Παρουλία, ὁ.π., σ. 86 σημ. 19 τῆς 85.

7. αὐθεντίαν MM.

8. ἀγιώτατον MM.

9. πρὸς ἐκατέρην MM. - πρὸς ἐκατέρων Σάθας.

10. διὰ τοῦ χριστιανοῦ MM.

11. καὶ MM.

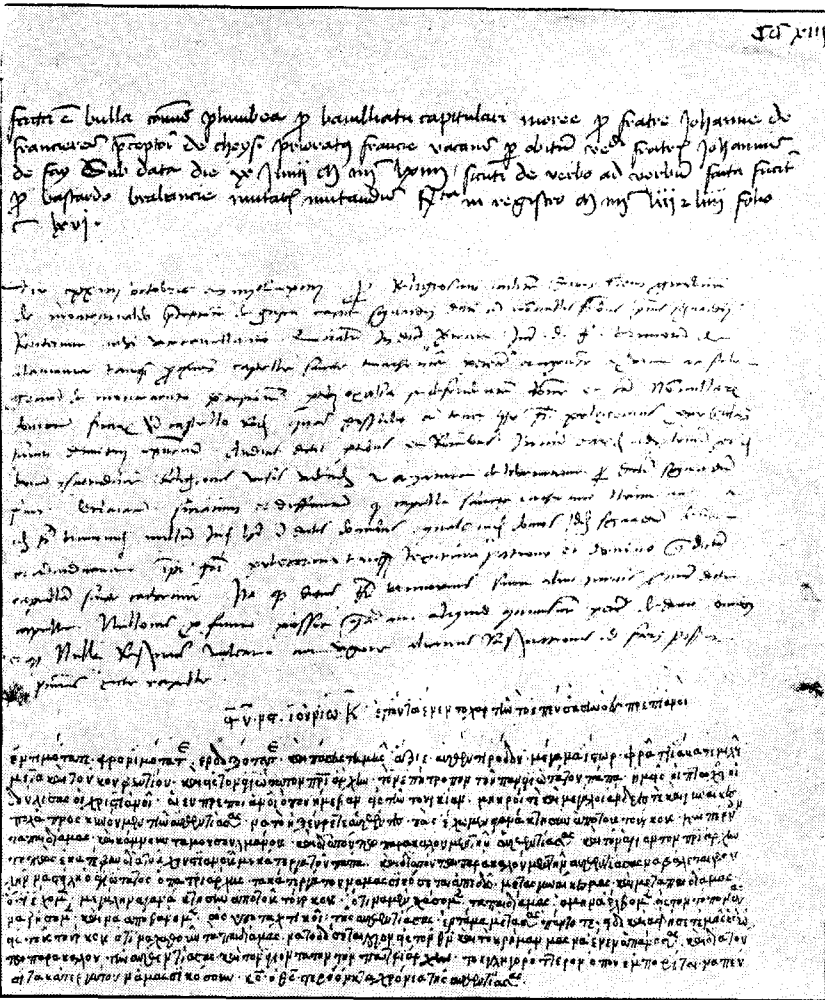
12. γυναῖκας MM.

13. τὸν Τούρκον MM.

14. εἰς τοῦτο ρίκον MM. - εἰς τοῦτο ρίκον (νησίον) Σάθας. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ Σάθα δημιούργησε τὴν ἐσφαλμένη ἐντύπωση καὶ τὸν ἴδιο καὶ σὲ ἄλλους ὅτι οἱ συντάκτες τοῦ ἐγγράφου κατοικοῦσαν σὲ κάποιον νησί· βλ. Ἀμάντου, *Σχέσεις*, σ. 170 (ἀπὸ μικρὸ νησί τῆς Δωδεκανήσου)· Ἰωάννου Ε. Καραγιαννοπούλου, *Ἡ χαραινὴ τοῦ 21. Γεγονότα καὶ διδάγματα* (πανηγυρικὸς λόγος), Θεσσαλονίκη 1966, σ. 9 (ὅπου ἀνεπιφύλακτα ἀναφέρεται ὅτι οἱ «ἐντροποῖ (;) ἄνθρωποῖ» εἶναι οἱ κάτοικοι τῆς Κῶ)· Τσιρπανλῆ, «Σύμμεικτα», σ.120 (οἱ συντάκτες ἴσως ἀπὸ τὴν Κῶ)· Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 11 (κάτοικοι μὴ κατονομαζόμενου νησιοῦ). Τὰ ἴδια καὶ στῆς Ἀλεξάνδρας Κραντονέλλη, *Ἱστορία τῆς πειρατείας στοὺς πρώτους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας. 1390-1538*, Ἀθήνα 1985, σ. 438. Ἐπίσης κάτοικοι τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου ἔγραψαν τὸ γράμμα αὐτὸ κατὰ τὸν R. Valentini, «L' Egeo dopo la caduta di Costantinopoli nelle relazioni dei Gran Maestri di Rodi», *Bollettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* 51(1936) 151 σημ. 4. Μετὰ τὴν ὀρθὴ ἀνάγνωση τῆς λέξεως, οἱ παραπάνω ἀπόψεις δὲν εὐσταθοῦν. Πρβλ. καὶ πιδὲ κάτω, σ. 236-239.

διά μας, να το δόσεται λογον¹ εἰς τὸν θ(εο)ν καὶ τὸ κρήμαν μας να ἔνεν ἀπάνο σας, καὶ δια τού-¹²τω παρακαλου²μεν² τὴν αυθεντία σας καὶ τον ἀγιόντατον³ τὸν πατριάρχην, το ἐγγληγορόττερον ὅπου ἐμπορίζεται⁴, να πύ-¹³σι⁵ τα κάτεργά του νὰ μας σῶσούν.

Κ(υρις)⁶ ὁ θ(εο)ς στερέονη⁷ τα χρόνια τῆς αυθεντίας^ς σας.

National Library of Malta - Arch. n° 374 (Liber Bullarum, 1462, 1463, 1464),

φ. 213Γ. (Τὸ ἑλληνικὸ ἔγγραφο στὸ κάτω μέρος τοῦ φ.)

1. λόγιον MM. - λόγον Σάθας.
2. παρακάλου MM. - παρακαλοῦν Σάθας.
3. ἀγιώτατον MM.
4. ἐμπορίζεται MM.
5. πέντι MM.
6. Κριστός MM. - Χριστός Σάθας.
7. στερόνη MM.

Ποιά λοιπόν ή ιστορική αξία του έγγραφου, τί τὸ νέο προσφέρει, πῶς τεκμηριώνονται οἱ μαρτυρίες του, ἂν διασταυρωθοῦν με εἰδήσεις ἀπὸ ἄλλες σύγχρονες πηγές, ποιά τὰ γεγονότα καὶ ποιά τὰ πρόσωπα πού μνημονεύονται. Ἐπειτα, σὲ τί συμβάλλει τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου στὴν κατανόηση μιᾶς ἐποχῆς, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ στιγμιαίου καὶ ἐφήμερου ἢ τοῦ μακρότερου χρόνου.

Τὸ παιδομάζωμα καὶ τὸ αἶσθημα φυγῆς

Εἶναι βέβαια εὐπρόσδεκτη μιὰ πρώιμη πληροφορία σχετικὴ με τὴ στρατολογία παιδιῶν Ἑλλήνων χριστιανῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Γνωρίζομε ὅτι τὸ παιδομάζωμα ὀργανώθηκε συστηματικὰ ἀπὸ τὸν Μουράτ Β' (1421-1451) μετὰ τὸ 1423 - σίγουρα λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1430 -, ἐνῶ δὲν ἔλειψαν καὶ προγενέστερες σποραδικές στρατολογίες, ἰδίως κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 14ου αἰ¹. Εἰδικότερα, τὸ ἐγγράφον μας προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν οἰκείων μελετητῶν, ἂν καὶ τὰ ἐκδοτικὰ λάθη τῶν ΜΜ φυσικὸ ἦταν νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἐλλιπὴ γνώση τοῦ κειμένου ἢ καὶ σὲ ἐσφαλμένη ἐρμηνεία του².

Τὰ στοιχεῖα ὅμως πού ἀξίζει νὰ ὑπογραμμισθοῦν ἐδῶ εἶναι δύο:

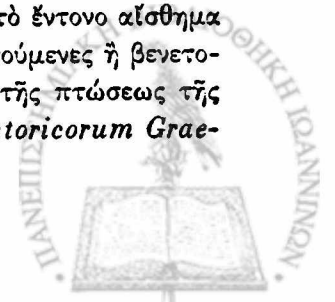
α) Ἡ βιαιότητα πικρία, ὁ πόνος καὶ ἡ ἀγανάκτηση³ τῶν συντακτῶν τῆς ἐπιστολῆς ἐναντίον τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι στρατολογοῦν με τὴ βία τὰ παιδιά τῶν χριστιανῶν καὶ τὰ κάνουν μουσουλμάνους (στ. 6). Ἐχομε δηλ. μιὰ σπάνια ἔκφραση συλλογικῆς συναισθηματικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῶν κατακτητῶν, ἐξ αἰτίας τοῦ «φόρου τοῦ αἵματος», τέσσερα μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁴. Με τὴν ψυχικὴ αὐτὴ κατάσταση τῶν ὑπόδουλων συναρ-

1. Βλ. τὴ βασικὴ μελέτη τοῦ Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, «Προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ παιδομαζώματος», *Ἑλληνικά* 13 (1954) 274-293. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 1, ἐκδ. β', Θεσσαλονίκη 1974, σ. 255-257, τ. 2, ἐκδ. β', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 60-65. Δὲν ἔχει χάσει τὴ χρησιμότητά της ἡ παλαιὰ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Nahoum Weissmann, *Les Janissaires. Etude de l'organisation militaire des Ottomans*, Paris 1964. Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴ συστηματοποίηση τοῦ παιδομαζώματος βλ. στῆς Parouliá, *Ursprung*, σ. 91-97. Νεώτερη βιβλιογραφία καὶ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες βλ. στοῦ Ι.Π. Θεοχαρίδη, «Ἀνέκδοτα στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν γενιτσάρων πού βρισκόνταν στὴν Κύπρο μετὰ τὴν κατάκτησή της ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία», *Ἐπετηρίδες* (τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Λευκωσίας) 11 (1981-1982) 335-345.

2. Parouliá, *ὁ.π.*, σ. 85-86 σημ. 19 τῆς 85, 110 σημ. 6 (ἐκτὸς ἀπὸ μικρὰ λάθη, ἃς διορθωθοῦν ἐδῶ τὸ ἔτος 1456 σὲ 1457 καὶ ὁ ἀποδέκτης τοῦ γράμματος πού δὲν εἶναι βέβαια ὁ πάπας, ἀλλὰ μόνο ὁ μέγας μάγιστρος τῆς Ρόδου καὶ ἔμμεσα ὁ καρδινάλιος - πατριάρχης τῆς Ἀκυληίας).

3. Ἡ λέξη ἐπαναλαμβάνεται δυὸ φορές στὸ ἐγγράφο (στ. 5, 9)· τὴ δεύτερη φορὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο *μεγάλη*.

4. Γιὰ μεταγενέστερες (ἀπὸ τὸν 16ον αἰ. καὶ ἔπειτα) κυρίως ἀντιδράσεις τῶν χριστιανῶν βλ. τίς σχετικὲς μαρτυρίες στῆς Parouliá, *ὁ.π.*, σ. 109-116. Πρβλ. τὸ ἐντονο αἶσθημα φυγῆς τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἰμβρο, τὴ Λήμνο, τὴ Θάσο, πρὸς φραγκοκρατούμενες ἢ βενετοκρατούμενες περιοχὲς (Εὐβοία, Κρήτη, Χίος), ἀμέσως μετὰ τὴν εἰδηση τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως: Κριτόβουλος, ἐκδ. Carolus Müller, *Fragmenta Historicorum Grae-*

τε να ξενιτευθοῦν στὰ κοντινά πρὸς τὴν Τουρκία λατινικά, χριστιανικά, κράτη¹. Στὴν τελευταία κατηγορία ἀνήκουν καὶ οἱ συντάκτες τῆς ἐπιστολῆς.

Φτάσαμε ὅμως *in medias res* καὶ δὲν γνωρίσαμε τὴν ταυτότητα τῶν ἀποστολέων καὶ τῶν ἀποδεκτῶν, καθὼς καὶ τὶς προϋποθέσεις ἢ τὶς χρονικὲς καὶ γεωγραφικὲς «συγκυρίες» πού εὐνόησαν τὴ σύνταξη ἐνὸς τέτοιου ἐγγράφου. Θὰ ξεκινήσω ἀπὸ τὰ εὐκόλα γιὰ νὰ καταλήξω στὰ πιὸ δύσκολα. Συγκεκριμένα, θὰ ἀναφερθῶ πρῶτα στοὺς ἀποδέκτες· ἡ σχετικὴ ἐξέταση θὰ ὀδηγήσει ἀβίαστα καὶ στὴ διόρθωση τοῦ ἔτους τοῦ ἐγγράφου.

Ὁ παπικὸς στόλος στὸ Αἶγαῖο καὶ οἱ Ἰωαννίτες Ἱππότες τῆς Ρόδου

Παράληπτης τοῦ γράμματος-ἐκκλήσεως σημειώνεται ὁ μέγας μάγιστρος τοῦ Τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν τῆς Ρόδου Jacques de Milly (1454-1461) καὶ γενικὰ ὅλοι οἱ Ἱππότες τοῦ νησιοῦ (Convento)². ἔμμεσος ἀποδέκτης θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὁ «ἀγιώτατος πατριάρχης, ὁ ἐπίτροπος τοῦ πάπα» (στ. 2-3), χωρὶς νὰ ὀνομάζεται· πάντως πιὸ πολὺ αὐτὸν παρακαλοῦν οἱ αἰτοῦντες καὶ σ' αὐτὸν στηρίζουν τὶς ἐλπίδες τους· εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τῆς ναυτικῆς μοίρας τοῦ πάπα πού ἔφτασε (ἐκατέβην) γιὰ χάρη τῶν χριστιανῶν (στ. 6-7).

Ὁφείλομε νὰ ἀνασυγκροτήσουμε τὰ γεγονότα πού σύντομα καὶ ἀπλοϊκὰ ὑπαινίσσονται οἱ φοβισμένοι Ἕλληνες. Πραγματικὰ ἡ σταυροφορικὴ ἰδέα ἐπιβιώνει στὴν παπικὴ αὐλὴ τῆς Ρώμης καὶ μετὰ τὸ 1453. Ὁ νέος πάπας πού ἐκλέγεται στὶς 8.4.1455, ἰσπανικῆς καταγωγῆς (ὁ Alonso de Borja), γνωστὸς ὡς Κάλλιστος Γ' († 1458)³, συνεχίζει μὲ πάθος τὴν ἀντιτουρκικὴ πολιτικὴ τῶν προκατόχων του. Ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1455 ἀνέθεσε τὴν ἀρχηγία ἐνὸς μικροῦ στόλου, πού εἶχε γίνει ἀπὸ συνεισφορὲς γιὰ τὴ σταυροφορία, στὸν ἀρχιεπίσκοπο τῆς Ταρραγόνας Πέτρο Urrea, στὸν Ἀντώνιο Olzina καὶ στὸν Ἀντώνιο de Frescobaldis· προορισμὸς τὸ Αἶγαῖο, μὲ σκοπὸ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἐκεῖ νησιωτικῶν χριστιανικῶν κρατιδίων πού ὑφίσταντο τὴν ἀφόρητη πίεση τῶν Τούρκων. Ἡ προσπάθεια ἀπέτυχε, γιὰτὶ οἱ παραπάνω ἀρχηγοί, παραβαίνοντας ἐντολὲς τοῦ πάπα, ἐνώθησαν μὲ τὰ πλοῖα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀραγόνας, τῆς Σικελίας καὶ τῆς Νάπολης Ἀλφόνσου Ε' (1416-1458), καὶ κτύπησαν, ἀντὶ τοὺς Τούρκους, τοὺς Γενοβέζους⁴. Ὁ Κάλλιστος δὲν ἀπογοητεύθηκε. Μὲ τὴ βοήθεια

1. Βαχαλοπούλου, Ἱστορία, τ. 2, σ. 74 κ.έ.

2. Γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ Τάγματος βλ. σύντομα τοῦ Ettore Rossi, *Storia della Marina dell'Ordine di S. Giovanni di Gerusalemme, di Rodi e di Malta*, Roma-Milano 1926, σ. 3-5.

3. Ludovico barone von Pastor, *Storia dei Papi dalla fine del Medio Evo*, τ.1, νέα ἐκδ., Roma 1958, σ. 654-655. Βλ. καὶ Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, τ. 2: *The Fifteenth Century*, Philadelphia 1978, σ. 161-195.

4. Pastor, ὁ.π., σ. 686-687. Setton, ὁ.π., σ. 166-167. Δὲν μπόρεσα νὰ διασταυρώσω σὲ ἄλλη πηγή τὴν ἀξιοσημειώτη πληροφορία πού συνάντησα στὸν ἱστορικὸ τοῦ Τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν Iacomo Bosio, ὅτι ὁ «*Pietro arcivescovo di Terracona*,

μιᾶς ἐπιτροπῆς καρδινάλιων, ἀνάμεσα στους ὁποίους καὶ ὁ γνωστός "Ἕλληνας Βησσαρίων, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ δραστήριου καὶ φιλοπόλεμου καρδινάλιου Lodovico Scarampo (ἢ Scarampi), ἄρχισε στὸν ταρσανὰ τοῦ Τίβερη ἢ κατασκευὴ νέων πολεμικῶν караβιῶν. Στις 17.12.1455 ὁ πάπας ὀνόμασε τὸν Scarampo εἰδικὸ ἐντολοδόχο καὶ ἀπεσταλμένο του (legatus)¹, καθὼς καὶ ναύαρχο τοῦ ποντιφικικοῦ στόλου, μὲ δικαιοδοσία πού ἐκτεινόταν ἀπὸ τὴ Σικελία ὡς τὴ Δαλματία, τὴ Μακεδονία, ὅλη τὴν «Ἑλλάδα» (*Grecia*), τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, τὴν Κρήτη, τὴ Ρόδο, τὴν Κύπρο, ἀσιατικὲς περιοχὲς (τῆς Μ. Ἀσίας) καὶ γενικὰ κάθε μέρος πού θὰ ἀποσποῦσε ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ τοῦ πάπα γιορτάστηκε μὲ μεγαλοπρέπεια στὴ Ρώμη².

Εἶναι σαφές ὅτι οἱ ἐλπίδες καὶ τὸ φιλόδοξο πρόγραμμα τῆς Ἀγίας Ἐδρας ὡς πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πωλιτικὴ τῆς ξεπερνοῦσαν κατὰ πολὺ τὸ ἐκτόπισμα τῶν караβιῶν τῆς καὶ ἔμπαιναν στὴ σφίρα τῆς ρομαντικῆς οὐτοπίας. Ὁ στόλος

Legato e Capitan Generale dell' Armata del Papa ἔφτασε στὴ Ρόδο μὲ τὰ πλοῖα του, χωρὶς ὅμως χρήματα. Ὁ Μέγας Μάγιστρος τοῦ δάνεισε 5.887 δουκάτα, γιὰ νὰ πληρωθοῦν τὰ πληρώματα. Γιὰ τὸ χρέος του ὁ Urrea ὑπέγραψε ἀπόδειξη - νοταριακὴ πράξη μὲ ἡμερομηνία 19.8.1456· βλ. Iacomo Bosio, *Dell' istoria della Sacra Religione et illustrissima Militia di San Giovanni Gierosolimitano*, τ. 2, in Roma 1594, σ. 192. Γιὰ τυχὸν δραστηριότητα τῶν πλοίων τοῦ ἀρχιεπισκόπου δὲν προσθέτει τίποτε ὁ Bosio. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Urrea στὴ Ρόδο μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μετὰ τὴν ἔντονη δυσἀρέσκεια πού ὁ Πάπας ἐξέφρασε εἰς βάρος του· ἐπίσημα μάλιστα τὸν καθήρεσε ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ παπικοῦ στόλου, τὴν ὁποία παρέδωσε στὸν Scarampo. Τελικὰ δὲν φαίνεται νὰ τιμωρήθηκε ὁ Urrea, γιὰ τὴ συνεργασία του μὲ τὸν Ἀλφόνσο Ε' (Pastor, ὅ.π.). Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Bosio ἐντάσσει, ἀπὸ χρονολογικὴ ἀποψη, στὰ 1455 - ἐσφαλμένα βέβαια - τὴν ἀποστολὴ στὴν Ἀνατολὴ 16 παπικῶν γαλερῶν ὑπὸ τὸν «Lodovico Patriarca d' Aquileia» ὁ στόλος αὐτός, στὸν ὁποῖο προστέθηκαν καὶ μερικὰ γενοβέζικα πλοῖα, πέρασε ἔπειτα κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Πέτρου (Urrea), ἀρχιεπισκόπου τῆς Ταρραγόνας. Πάντα σύμφωνα μὲ τὸν Bosio (*Dell' istoria*, σ. 191), τὰ παπικὰ πλοῖα προξένησαν μερικὲς ζημιὲς στοὺς Τούρκους, κατέλαβαν ὀρισμένα μέρη στὸ Ἀρχιπέλαγος, καὶ, «ἂν δὲν ἔκαμαν κανένα ἄλλο καλὸ, ἀνέστειλαν τουλάχιστο τὴ δραστηριότητα τῆς τουρκικῆς ἀρμάδας εἰς βάρος τῶν ἱπποτοκρατούμενων νησιῶν». Ἡ μαρτυρία τοῦ Bosio μᾶς βεβαιώνει γιὰ τὴν προσχύξηση τοῦ στόλου τοῦ Scarampo μὲ τὰ πλοῖα τοῦ Urrea καὶ τῶν Γενοβέζων (πειρατῶν προφανῶς). Γιὰ τὴν πειρατικὴ ἐξ ἄλλου δραστηριότητα τοῦ στόλου τοῦ Urrea στὰ νερὰ τῆς Μάλτας (Μάιος 1456) καὶ στὴ Βόρεια Ἀφρική, εἰς βάρος τῶν ἐμπορικῶν συμφερόντων τῆς Βενετίας, βλ. στοῦ Pio Paschini, «La flotta di Callisto III (1455-1458)», *Archivio della R. Società Romana di Storia Patria* 53-55 (1930-1932) 200-206 (πρβλ. καὶ σ. 181-182), 216-217 (γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Urrea στὴ Ρόδο - σύμφωνα μὲ τὸν Bosio - καὶ χρήσιμα βιογραφικὰ γιὰ τὴν τυχοδιωκτικὴ ζωὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου αὐτοῦ). Πρβλ. ἐπίσης τὶς διαμαρτυρίες τῆς βενετικῆς Γερουσίας κατὰ τῶν σταυροφόρων τοῦ Urrea: G. B. Picotti, «Le lettere di Lodovico Foscari», *L' Ateneo Veneto* 32 (1909) 33 σημ. 1.

1. Πρβλ. τὶς λ. ἐπίτροπος τοῦ πάπα στὸ ἔγγραφο μας στ. 3.

2. Pastor, ὅ.π., σ. 688-689. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. στὴν εἰδικὴ ἐργασία τοῦ Pio Paschini, *Lodovico cardinal camerlengo († 1465)*, Romae 1939, σ. 182-183, χωρὶς μνεία πάντα τῶν πηγῶν, καὶ στὴν παλαιότερη μελέτη τοῦ ἴδιου, «La flotta», σ. 186-189.

ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 16 γαλιέρες, οἱ ὁποῖες ὑπολογίζονται σὲ 25, σύμφωνα ὁμοίως μὲ ὑπερβολικὲς ἐκτιμήσεις τοῦ Alb. Guglielmotti, εἰδικοῦ ἱστορικοῦ τοῦ παπικοῦ ναυτικοῦ. Τὸ πλήρωμα ἀπρριζόταν ἀπὸ 1.000 ναῦτες· τὰ κανόνια τῶν πλοίων ἀνέρχονταν στὰ 300. ἐνῶ ὁ μεταφερόμενος στρατὸς πλησίαζε τὶς 5.000 ψυχές. Ὡς τὸν Αὐγούστο τοῦ 1456 γιὰ τὴν κατασκευή τοῦ στολίσκου αὐτοῦ εἶχαν ξοδευτεῖ 150.000 δουκάτα¹.

Μὲ τὶς γαλιέρες ποὺ ἀναφέραμε² ὁ Scarampo κινήθηκε, χωρὶς ἰδιαίτερη βιασύνη, πρὸς τὶς ἐκβολές τοῦ Τίβερη (μετὰ τὶς 11-20.6.1456), κατευθύνθηκε στὴ Νάπολη, παρὰ τὶς βαθειᾶς ἀνησυχίες τοῦ Καλλίστου, καὶ μόλις στὶς 6.8.1456 ξανοίχτηκε ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου τοῦ Ἀλφόνσου μὲ προορισμὸ τὴ Σικελία καὶ ἀπὸ κεῖ γιὰ τὰ νερά τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀρχιπελάγους³.

Πρὶν τὸν ξανασυναντήσουμε στὸ Αἰγαῖο, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποσαφηνίσουμε τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τοὺς τίτλους τοῦ Scarampo, γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ κατανόηση μερικῶν λέξεων τοῦ ἐγγράφου μας. Ἐὰς σημειωθεῖ λοιπὸν ὅτι ὁ ἀρχηγὸς τοῦ παπικοῦ στόλου, βενετὸς ὡς πρὸς τὴν πατρίδα (γεννήθηκε τὸ 1401), εἶχε σπουδάσει γιαντρός, ὑπηρέτησε πιστὰ τὸν πάπα Εὐγένιο Δ' (1431-1447) καὶ ὀνομάστηκε διαδοχικὰ ἐπίσκοπος Traù τῆς Δαλματίας (ἀπὸ τὸ 1435), ἀρχιεπίσκοπος τῆς Φλωρεντίας (ἀπὸ τὸ 1437), πατριάρχης Ἀκυλίας (ἀπὸ τὴν 19.12.1439), camerlengo τοῦ Βατικανοῦ (ὑπεύθυνος τοῦ παπικοῦ ταμείου, ἀπὸ τὴν 11.1.1440), καρδινάλιος μὲ τὸν τίτλο τοῦ S. Lorenzo in Damaso (ἀπὸ τὴν 1.7.1440), γνωστὸς ἕκτοτε ὡς *Cardinalis Aquileiensis*⁴. Ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ του ἐμφάνιση ὁ Lodovico ἦταν μικρόσωμος, ἐντονα μελαχρινὸς (*negro*), δασύς· εἶχε ἐξ ἄλλου τὸν ἀέρα τοῦ υπερήφανου ἀνθρώπου⁵. Μετὰ τὶς παραπάνω διευκρινίσεις, ὁ μὴ ὀνομαζόμενος στὸ ἐγγράφον μας ἀγιώτατος πατριάρχης καὶ ἐπίτροπος τοῦ πάπα (στ. 3, 6, 8, 12), ποὺ μὲ τὰ «κάτεργα» τοῦ πάπα «ἐκατέβη» στὸ Αἰγαῖο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν καταπιεζόμενων ἀπὸ τοὺς Τούρκους χριστιανῶν, ταυτίζεται ἀναμφισβήτητα μὲ τὸν *legatus* καρδινάλιο

1. Pastor, ὁ.π., σ. 691.

2. Κατὰ τὸν Paschini, «La flotta», σ. 199, καὶ στοῦ ἴδιου, *Lodovico*, σ. 184, αὐτὲς ἔφταναν μόλις τὶς 10, ἐνῶ τὰ πληρώματά τους, ἀπειθαρχη πιὸ πολὺ, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἄνδρες στρατολογημένους στὴ Δαλματία (*Schiavoni*). Σύμφωνα μὲ ἐνθύμηση τῆς ἐποχῆς (βλ. πιὸ κάτω), ὁ Scarampo, ὅταν ἔφτασε στὴ Ρόδο (τέλη 1456), εἶχε 14 γαλιέρες. Στὸν ἀριθμὸ τῶν πλοίων θὰ ἐπανεέλθω (βλ. σ. 233 σημ. 3).

3. Pastor, ὁ.π., σ. 691-693. Paschini, «La flotta», σ. 209-214· τοῦ ἴδιου, *Lodovico*, σ. 184. Setton, ὁ.π., σ. 185-187. Βλ. ἐπίσης Camillo Manfroni, *Storia della Marina Italiana* [τ. 3:] *Dalla caduta di Costantinopoli alla battaglia di Lepanto*, Roma 1897 [ristampa anastatica, Milano 1970], σ. 34 καὶ σημ. 6, ὅπου ὁρθὸς οἱ παρατηρήσεις κατὰ τοῦ Alb. Guglielmotti, ἀνακριθῆς ὁμοίως ἡ μαρτυρία ὅτι ὁ Scarampo ἔφυγε ἀπὸ τὴ Νάπολη τὴν 24.8.1456 (πρβλ. Pastor, ὁ.π., σ. 693 σημ. 1).

4. Paschini, *Lodovico*, σ. 7-9, 17, 22, 32, 34, 49. Pastor, ὁ.π., σ. 306.

5. Paschini, *Lodovico*, σ. 190.

και πατριάρχη 'Ακυληίας Lodovico Scarampo¹. 'Η χρονική ἀλληλουχία τῶν γεγονότων δὲν ἀφήνει περιθώρια ἐπιφυλάξεων γιὰ τὴν ταύτιση. Οὔτε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1456 οὔτε καὶ ἀργότερα, ἄλλωστε, ἔχομε ἀποστολὴ πολεμικοῦ ναυτικοῦ τῆς 'Αγίας 'Εδρας στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, κάτω ἀπὸ τὴ διοίκηση κάποιου καρδινάλιου καὶ ταυτόχρονα πατριάρχη² τῆς Καθολικῆς 'Εκκλησίας.

Τὰ προβλήματα ὡστόσο ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Scarampo στὴν 'Ανατολὴ δὲν ἔχουν βρεῖ ὡς σήμερα λύση ἱκανοποιητικὴ. Δὲν μᾶς ἔχει σωθεῖ κάποια μορφῆς «ἡμερολόγιο καταστροφῶματος» σχετικὰ μὲ τὴν πορεία τοῦ στόλου, ὅπως θὰ τὸ ἤθελε ὁ σύγχρονος ἐρευνητής. Δὲν ἔχει ἐπίσης καταβληθεῖ προσπάθεια νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ νὰ ἀξιολογηθοῦν οἱ πράξεις καὶ οἱ ἐπιστολές, ἐκδεδομένες ἢ ἀνέκδοτες, ποὺ ἀπὸ τὴ Ρόδο ἢ ἄλλα νησιά ἔγραψε ὁ καρδινάλιος. "Οτι γράφτηκαν τέτοιες ἐπιστολές, διάσπαρτες σὲ ἀρχεῖα καὶ δημοσιεύματα, εἶναι βέβαιο, ὅπως θὰ ἀποδειχθεῖ καὶ πιὸ κάτω³. Πρέπει μᾶλλον νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ πέντε δεσμίδες ἐπιστολικοῦ χάρτου, τὶς ὁποῖες προμηθεύθηκαν οἱ παπικὲς γαλέρες πρὶν ἐγκαταλείψουν τὴ Ρώμη⁴, χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν ναύαρχο. 'Ο βιογράφος τοῦ Scarampo καθηγητῆς Pio Paschini ἀναγνωρίζει ὅτι εἶναι ἰσχνές οἱ εἰδήσεις ἀπὸ τὶς μετακινήσεις τῶν πλοίων, ἐνῶ οἱ ναυτικὲς επιχειρήσεις τοῦ στόλου στὴν 'Ανατολὴ κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1457 πικραμένουν ἄγνωστες⁵. Χάρη στὸ συνδυασμὸ μερικῶν μαρτυριῶν, ποὺ δὲν πρόσεξαν καὶ ὁ Paschini καὶ ὁ Pastor, θὰ ἐλέγξω τὰ ἤδη γνωστὰ καὶ θὰ ἀποκαταστήσω τὴ ροὴ τῶν γεγονότων, ἔστω καὶ μὲ κάποια κενά.

Πρῶτα πρῶτα ὑπολογίζω νὰ ἔφτασε ὁ *Cardinalis Legatus* στὴ βενετοκρατούμενη Μεθώνη κατὰ τὸ δεῦτερο δεκαπενθήμερο τοῦ 'Οκτωβρίου 1456,

1. Βλ. ἐπίσης Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, «'Η πολιορκία τῆς Κῶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1457», *Δωδεκανησιακά* 2 (1967) 79-80. Τοῦ ἴδιου, «Σύμμεικτα», σ. 121. Καὶ παλαιότεροι καὶ σύγχρονοι μελετητῆς ἀναφέρουν ἐσφαλμένα τὴν πατριαρχικὴ ἔδρα τοῦ Scarampo· βλ. π.χ. Σάθα, *Τουροκρατουμένη 'Ελλάς*, σ. 5 (πατριάρχης 'Απουλίας!)· Ζαχαριάδου, «Συμβολή», σ. 201 (πατριάρχης Βενετίας)· - διορθώνεται στὴν ἐπανέκδοση τῆς ἐργασίας της: *Romania and the Turks*, ἀρ. XVII, σ. 230 [corrigendum]· 'Αλεξάνδρας Κραντονέλλη, *Ἱστορία τῆς πειρατείας*, σ. 211 (πατριάρχης Βενετίας).

2. Γιὰ τὸν θεσμὸ καὶ τὸν τίτλο βλ. A. Carile - G. Fedalto, *Le origini di Venezia*, Bologna 1978, σ. 315-331. Βλ. ἐπίσης Conradus Eubel, *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, τ. 1, editio altera, Monasterii 1913, σ. 99, τ. 2, Monasterii 1914, σ. 92.

3. Εἶναι πιθανὸ νὰ σώζονται στὸ Archivio Gonzaga in Mantova ἐπιστολές τοῦ Scarampo ἀπὸ τὴ Ρόδο, τὶς ὁποῖες ἀπῆλύθη στὸν Λουδοβίκο μαρκήσιο τῆς Mantova (βλ. ἐνδείξεις τοῦ Pastor, ὅ.π., σ. 691 σημ. 1) ἢ στὸ Archivio Gaetani στὴ Ρώμη, ἀφοῦ ἀλληλογραφεῖ ὁ καρδινάλιος μὲ τὸν κόμη τοῦ Fondi τὸν Onorato Gaetani (αὐτόθι, σ. 864). Θὰ ἀξίζε τὸν κόπο νὰ ἀναληφθεῖ μία ἀρχεϊκὴ ἐρευνα. 'Επιστολές τοῦ Scarampo σώζονται ἐπίσης στὸ κρατικὸ ἀρχεῖο τῆς Γένοβας καὶ τοῦ Μιλάνου (βλ. χρησιμοποίησή τους παρακάτω).

4. Pastor, ὅ.π., σ. 690.

5. Paschini, *Lodovico*, σ. 185-186. Πρβλ. καὶ τοῦ ἴδιου, «La flotta», σ. 217-219, ὅπου ἐλέγχονται οἱ ἐξωφρενικὲς εἰδήσεις ὅτι ὁ Scarampo μπῆκε στὴν Προποντιδα, ὅτι ἀπέληξε μὲ τὰ κανόνια του ἀκόμη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ἄλλα ἀσύστατα.

πρὶν μπεῖ στοὺς Αἰγαῖο. Ἐκεῖ οἱ βενετικὲς ἀρχὲς τὸν ὑποδέχθησαν μὲ τιμὴ· κράτησαν ὅμως ἐπιφυλακτικὴ στάση ἀπέναντι στὰ πληρώματα τοῦ στόλου του, στὰ ὁποῖα φαίνεται πὼς ἀπαγόρευσαν τὴν ἀποβίβαση καὶ εἴσοδο στὴν πόλη. Αὐτὲς ἦταν οἱ ὁδηγίες τῆς Γερουσίας τῆς Βενετίας¹. Παρόμοιες συστάσεις ἐστάλησαν καὶ στοὺς ρέκτορες τῆς Εὐβοίας, ὅπου ἀναμενόταν νὰ φτάσει (μετὰ τὶς 12 Νοεμβρίου 1456) ὁ παπικὸς στόλος². Δὲν ἔχω ὅμως τὴν ἐπιβεβαίωση γιὰ τὴν ἀφιξὴ του στὴ βενετικὴ αὐτὴ κτήση. Πάντως ἡ πιὸ «φυσικὴ» ρότα τῶν πλοίων τοῦ Scarampo ὁδηγοῦσε, μετὰ τὴ Μεθώνη ἢ καὶ τὴν Κρήτη ἢ ἀκόμη διασχίζοντας τὶς Κυκλάδες³, στοὺς σίγουρο καὶ φιλικὸ λιμάνι τῆς Ρόδου, τῆς πρωτεύουσας δηλ. τοῦ νησιωτικοῦ κράτους τοῦ στρατιωτικο-ἐκκλησιαστικοῦ Τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν, ἐνὸς κράτους ποὺ ἀποτελοῦσε στὴν οὐσία, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, εἶδος παπικῆ προτεκτοράτου⁴. Νὰ γι' αὐτὸ δέχομαι

1. Βλ. τὸ σχετικὸ ἔγγραφο-ἀπόφαση τῆς βενετικῆς Γερουσίας, μὲ ἡμερομηνία 12.11.1456, στοῦ C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age. Μνημεῖα ἑλληνικῆς ἱστορίας*, τ. 1, Paris 1880, σ. 231-232 ἀρ. 154 (ὅπου ἀναφέρεται ὡς ἔξοδος γενομένη ἢ ἐπίσκεψη τοῦ Scarampo στὴ Μεθώνη ἢ σχετικὴ εἶδηση μεταδόθηκε στὴ Βενετία μὲ τὸ γράμμα τῆς 22.10.1456 ποὺ ἔστειλαν οἱ βενετικὲς ἀρχὲς τῆς Μεθώνης). Περίληψη, ὅχι ἐκχυροποιητικὴ, τοῦ ἐγγράφου βλ. στοῦ F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 3, Paris-La Haye 1961, σ. 213-214 ἀρ. 3025. Μνεία γιὰ τὴν προσέγγιση στὴ Μεθώνη βλ. καὶ στοῦ Paschini, «La flotta», σ. 215, καὶ στοῦ ἴδιου, *Lodovico*, σ. 184-185.

2. Βλ. τὸ σχετικὸ ἔγγραφο τῆς Γερουσίας, μὲ χρονολογία 12.11.1456, στοῦ Sathas, *δ.π.*, σ. 230-231 ἀρ. 153. Περίληψη στοῦ Thiriet, *δ.π.*, σ. 213-214 ἀρ. 3025. Ὁ Paschini (*δ.π.*) ἀφήνει νὰ νοηθεῖ ὡς βέβαιη τὴν ἀφιξὴ τοῦ Scarampo στὴν Εὐβοία.

3. Στις 20.11.1456 ἐκδηλώνει ἔντονα τὴ δυσφορία καὶ τὴν ἀνησυχία τῆς ἢ Γερουσία τῆς Βενετίας, γιὰ τὸν μεγάλον ἀριθμὸν πλοίων βρισκόμενα στοὺς Αἰγαῖο γιὰ νὰ κτυπήσουν τοὺς Τούρκους «*sub pretexto cruciate*»: Thiriet, *δ.π.*, σ. 214 ἀρ. 3027. Εἶναι σαφὴς ὁ ὑπαινιγμὸς κατὰ τοῦ Scarampo. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα θὰ παρατεθοῦν πιὸ κάτω σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Βενετίας, ἀποδεικνύουν ἐσφαλμένη - καὶ ἐντελῶς ἀντίθετη πρὸς τὰ γεγονότα - τὴ διαβεβαίωση, ὅτι μόνον οἱ Βενετοὶ ἔπαιρναν μέρος στὴ σταυροφορία τοῦ πάπα καὶ αὐτοὶ εἶχαν στὰ χέρια τοὺς τῆ διοίκηση τοῦ χριστιανικοῦ στολίσκου: Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τῆς Θάσου. 1453-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 24 (= τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία*, τ.1, σ.354). Ὁ Karl Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, στὴν *Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste ... bearbeitet und herausgegeben von J. C. Ersch und J. G. Gruber*, τ. 86, Leipzig 1868 [φωτοτ. ἐπανεκδόση Burt Franklin, New York γ.ξ.], σ. 153, στὸν ὁποῖο παραπέμπει ὁ Βακαλόπουλος, ἀναφέρει ὅτι ἡ Βενετία συμμετεῖχε (*Venedig sich betheiligte*) στὸν σταυροφορικὸν στόλον, χωρὶς ὅμως τὴν ἀναγκασία τεκμηρίωση.

4. Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἱπποτῶν στὴ Ρόδο καὶ τὶς σχέσεις τοὺς μὲ τὴ Δύση καὶ τὸν Πάπα βλ. Anthony Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes. 1306-1421», στὸν τ. 3 τοῦ ἔργου *A History of the Crusades*, Kenneth M. Setton gen. ed., Madison Wisconsin 1975, σ. 278-313, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὴ λατινικὴ Ἐκκλησία στὴ Ρόδο καὶ τὰ ἄλλα Δωδεκάνησα ἐπὶ Ἱπποτοκρατίας βλ. Giorgio Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, τ. 1, β' ἐκδ., Verona 1981, σ. 449-451. Ὡς πρὸς τὶς δικαιοδοσίες τοῦ Scarampo πάνω στοὺς Τάγμα τῆς Ρόδου βλ. Paschini, «La flotta», σ. 207-208· πρβλ. καὶ σ. 220.

σάν πιό σωστή την άποψη του Pastor, ότι πρώτα πρώτα ο πατριάρχης της Ακυληίας προσήγγισε στη Ρόδο, για να ενισχύσει τους Ιππότες με χρήματα, όπλα και σιτάρι· έπειτα άνοιξε πανιά για τα νησιά του Β. Αιγαίου¹.

Πότε όμως έχουμε μαρτυρημένη την παρουσία του «επίτροπου του πάπα» στη Ρόδο; Μια πατριακή ένθύμηση μάς βεβαιώνει ότι στα 1456 (6965 από κτίσεως κόσμου), «μηνί Δεκεμβρίω», έφτασε στη Ρόδο ένας καρδινάλιος από τη Ρώμη με 14 «τριήρεις» για τον πόλεμο κατά «των άσεβων και άθεοτάτων Τουρκων»². Ένα γράμμα έξ άλλου που γράφει ο ίδιος ο Scarampo στη Ρόδο την 30.12.1456 αποτελεί πρόσθετη σίγουρη επιβεβαίωση. Με αυτό μάλιστα συστήνεται θερμά ο Γενοβέζος πολίτης Ιάκωβος de Marchesio για τις καλές του υπηρεσίες στην «ίερή επιχείρηση», στη ναυτική δηλ. έξόρμηση προς το Αιγαίο³.

Άλλά δέν είναι μικρό το χρονικό διάστημα από την 6 Αυγούστου, όταν ο στόλος άφησε τη Νάπολη, ως τον Δεκέμβριο (άρχες ή τέλη) του 1456. Καλύπτει γύρο στους τέσσερεις προς πέντε μήνες. Ο χρόνος βέβαια μειώνεται σε 1½ - 2½ μήνες, αφού είναι σίγουρη ή παρουσία του Scarampo στη Μεθώνη τον Οκτώβριο του 1456. Μέσα λοιπόν στους δύο αυτούς μήνες ήλθε πράγματι σε σύγκρουση ο παπικός στόλος με τον τουρκικό; Μοῦ είναι δύσκολο να πιστέψω ότι ο ναύαρχος-καρδινάλιος, πριν φτάσει στη Ρόδο, επιδόθηκε σε επιτυχεῖς επιχειρήσεις στο Β. Αιγαίο, όπου, με τη συνεργασία πλοίων Καταλανών πειρατών, προσήρτησε τη Λήμνο, τη Σαμοθράκη, τη Θάσο, άκόμη και τη Μυτιλήνη (!)⁴. Πρόκειται για γεγονότα μάλλον υπερβολικά· τα έπισημαίνω κατά ένα μόνο μέρος, σύμφωνα με έξακριβωμένες τώρα μαρτυρίες, μέσα στο 1457, ιδιαίτερα την άνοιξη και το «θερμό» καλοκαίρι του έτους αυτού.

1. Pastor, *ό.π.*, σ. 694. Πρβλ. και Setton, *The Papacy*, σ. 188 (χωρίς νέα στοιχεία).

2. Τελευταία έκδοση της ένθυμσεως βλ. στοῦ Peter Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, τ. 1: *Einleitung und Text*, Wien 1975 (στη σειρά Corpus Fontium Historiae Byzantinae, τ. XII/1), σ. 665-666, όπου και ή βιβλιογραφία. Τα σχόλια του εκδότη στον τ.2: *Historischer Kommentar*, Wien 1977 (στην ίδια σειρά τ. XII/2), σ. 490-491, άφώνουν την έντύπωση ότι οι επιχειρήσεις στο Αιγαίο από τον Scarampo διεξήχθησαν μέσα στο 1456. Η μοναδικότητα έξ άλλου της χρονολογήσεως των γεγονότων, όπως τα αναφέρει ή ένθύμηση, τονίζεται κατά τρόπο άπόλυτο από τον Schreiner (αυτόθι, σ. 491 και σημ. 12). Πρβλ. την έπόμενη σημείωση.

3. Τη έγγραφο, από το κρατικό αρχείο της Γένοβας (Arch. di S. Giorgio), το εξέδωσε ή Clelia Jona, «Genova e Rodi agli albori del Rinascimento», *Atti della Società Ligure di Storia Patria* 64 (1935) 115-116 άρ. 27, πρβλ. και σ. 72. Για τον de Marchesio και τη συνεργασία του με τον Scarampo βλ. Paschini, «La flotta», σ. 195-196· πρβλ. και σ. 219, όπου ή τεκμηριωμένη διαβεβαίωση ότι ο καρδινάλιος βρισκόταν στη Ρόδο την 30.12.1456.

4. Βλ. Paschini, *Lodovico*, σ. 185, και Valentini, *ό.π.*, σ. 152 και σημ. 1, οι έποιοι υιοθετούν, χωρίς επιφύλαξη, το έτος 1456. Άς διευκρινισθεῖ έδώ ότι ο βυζαντινός ιστορικός Δούκας άποδίδει τα γεγονότα κάπως άκριβέστερα: ο πατριάρχης «της Ακυληίας» (ο Scarampo) έστάλη το έτος 6965 [το όποιο βέβαια καλύπτει τους μήνες από 1.9.1456 ως 31.8.1457], από τον πάπα Κάλλιστο Γ', με 11 «τριήρεις» στο Αιγαίο· ο στόλος άφίχθηκε στη Ρό-

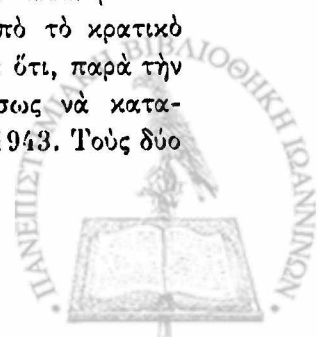
Πρὶν προχωρήσω στὶς ἀπκραιΐτητες χρονολογικὲς διευκρινίσεις, εἶναι, νομίζω, ἡ κατάλληλη στιγμή νὰ τονίσω ὅτι τὸ ἔτος τοῦ ἐγγράφου μας (20 Ἰουνίου 1456) δὲν στέκεται μὲ κανένα ἐπιχείρημα. Ὁ πατριάρχης καὶ καρδινάλιος, ὅπως εἶδαμε, βρισκόταν τότε ἀκόμη στὶς ἐκβολὲς τοῦ Τίβερη. Ἡ ἐναγώνια ἐκκλήση τῶν αἰτούντων νὰ πᾶνε τὰ πλοῖα του νὰ τοὺς πάρουν εἶναι ἀνεξήγητη, ἂν ὄχι παράλογη, ἐφόσον δεχθοῦμε τὸ 1456. Ἐνῶ ὅλα βρίσκουν τὴν ἐξήγησή τους μὲ τὴ διόρθωση σὲ 1457, ποὺ καὶ παλαιογραφικὰ ἐπίσης ἐρμηνεύεται¹.

Τί συμβαίνει λοιπὸν στὰ 1457; Μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Scarampro (ἀποκείμενη στὸ κρατικὸ ἀρχεῖο τοῦ Μιλάνου), ποὺ ἔμεινε ἀνεκμετάλλευτη ἀπὸ τοὺς μελετητές, προσφέρει θετικὸ τεκμήριον στὴν ἔρευνά μας. Τὴν ἔγραψε στὴ Ρόδο τὴν 3 Μαΐου 1457 καὶ τὴν ἀπηύθυνε στὴ βενετικὴ κυβέρνηση. Ἀφηγεῖται τὴν κατάληψη, ἀπὸ τὸν παπικὸ στόλο, τῆς Λήμνου, τῆς Θάσου, τῆς Σαμοθράκης καὶ τῆς Ἰμβρου². Ἄν τὰ γεγονότα αὐτὰ εἶχαν συμβεῖ μεταξὺ Ὀκτωβρίου-Δε-

δο (χωρὶς νὰ προσδιορίζεται πότε) καὶ ἔπειτα (πάλι χωρὶς ἐνδειξὴ χρονικῆ) πῆγε στὴ Χίο καὶ στὴ Λέσβο, ποὺ δὲν δέχθηκαν νὰ καταργήσουν τὸν φόρο ὑποτέλειας στὸν σουλτάνο. Στὴ Λέσβο ἐνώθησαν μὲ τὰ παπικὰ καὶ πλοῖα τῶν «Κατελάνων καὶ ἐτέρων ληστρικῶν», φτάνοντας τὸν ἀριθμὸ 40: Ducac, *Historia Byzantina*, ἔκδ. Immanuel Bekker, Bonnæ 1834, σ. 338 (κεφ. 45), καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ Basilio Grecu, *Ducac Historia Turcobyzantina (1341-1462)*, Bucuresti 1958, σ. 423 (παράγρ. 8). Ὁ Κριτόβουλος πάλι εἶναι πρὸ σύντομος στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ λιγότερο ἀκριβής. Ἀναφέρει ὅτι ὁ πάπας Νικόλαος Ε' [λάθος βέβαια] ἔστειλε «ἄμα ἤρι» (μὲ ἀσάφεια ὡς πρὸς τὸ ἔτος) στὸ Αἰγαῖο τὸν πατριάρχη Λοδοβίκον μὲ 30 «τριήρεις» καὶ δύο μεγάλα φορτηγὰ («ὀγκάδας»), «καὶ ὡς ἀναχθεὶς ἐξ Ἰταλίας ἀφικνεῖται ἐς Ῥόδον, καὶ μικρὸν τι διατρίψας αὐτοῦ [χωρὶς ἄλλες χρονικὲς ἐνδείξεις], ἄρας ἐκεῖθεν ἐπιπλεῖ ταῖς νήσοις τοῦ βασιλέως...»: Κριτόβουλος, ἔκδ. Müller, σ. 118 (βιβλίον II, κεφ. 23), καὶ στὴν ἔκδ. Reinsch, σ. 115. Ἀπὸ αὐτὰ προκύπτει ὅτι τόσο ὁ Paschini ὅσο καὶ ὁ Valentini (ποὺ στηρίζεται στὸν Δούκα) δὲν μπόρεσαν νὰ ἐρμηνεύσουν σωστὰ τὰ χρονικὰ πλαίσια τῶν γεγονότων.

1. Δηλ. εὐκόλα ὁ γραφέας (καὶ ἀντιγραφέας) ὅα μποροῦσε τὸ ζ' (τοῦ, αὐνζ') νὰ τὸ πάρει γιὰ ζ' (αὐνς'). Ἐπειτα, ἡ καταχώριση τοῦ ἐγγράφου μας στὸ *Liber Bullarum* (nº 374) ὕστερα ἀπὸ 6 χρόνια συμβάλλει καὶ στὴν ἀμβλυσση (ἢ καὶ στὴν ἀδιαφορία) τοῦ αἰσθηματος τοῦ ἀκριβοῦς χρόνου. Λάθη πάντως τοῦ ἀντιγραφέα στὴν ἀπόδοση χρονολογίας καταχωρισθέντος ἐλληνικοῦ ἐγγράφου στὰ *Libri Bullarum* δὲν εἶναι ἄγνωστα: βλ. π.χ. στοῦ Τσιρπανλῆ, «Φιλικὲς σχέσεις», σ. 194.

2. Περίληψη τοῦ ἐγγράφου βλ. στοῦ G. Gerola, «Documenti rodiesi del secolo XV nell' archivio Sforzesco», *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 75 (1915-16 = 1917), μέρος β', σ. 892 ἀρ. 11. Ἐδῶ ὁ Scarampro παραδέχεται τὴν ἀπειθαρχία καὶ ἀνυποταξία τῶν ἀνδρῶν τῶν караβιῶν του, στοὺς ὁποίους ρίχνει καὶ τὶς εὐθύνες γιὰ τὶς ζημιὲς σὲ βενετούς ὑπηκόους τῆς Ἀνατολῆς. Πρβλ. καὶ πρὸ κάτω τὶς «διπλωματικὲς» ὑποδείξεις τῶν Βενετῶν πρὸς τὸν καρδινάλιο γιὰ τὴν ποιότητα τῶν ἀνδρῶν του (σ. 242). Τὸ ἐγγράφο αὐτὸ (ὑπ' ἀρ. 11) ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Gerola, καθὼς καὶ δύο ἄλλα (τὰ ὑπ' ἀρ. 16, 18: στὴν ἴδια μελέτη, σ. 893) τὰ ζήτησα μὲ ἐπιστολὴ μου ἀπὸ τὸ κρατικὸ ἀρχεῖο τοῦ Μιλάνου. Ὁ διευθυντὴς του Dr. Carlo Paganini μὲ διεβεβαίωσε ὅτι, παρὰ τὴν ἔρευνα ποὺ διενήργησε ὁ Dr. Giovanni Lina, τὰ ἔγγραφα δὲν βρέθηκαν. Ἴσως νὰ καταστράφηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ βομβαρδισμοῦ τοῦ Μιλάνου στὶς 13.8.1943. Τοὺς δύο Ἰταλοὺς συναδέλφους τοὺς εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ γιὰ τὶς πληροφορίες τους.

κεμβρίου, το αργότερο, του 1456, θα ήταν ανεπίκαιρη και άδικαιολόγητη ή κοινοποίησή τους πέντε και περισσότερο μήνες αργότερα. Πρόκειται για γεγονότα πρόσφατα, που η λογική επιβάλλει ότι προκαλούν το ενδιαφέρον και ίσως και αντιδράσεις. Μπορούμε, νομίζω, να τα προσδιορίσουμε μέσα στον 'Απρίλιο ή ακόμη και τον Μάρτιο του 1457¹. 'Επί πλέον τα χρονικά αυτά πλαίσια δικαιολογούνται και από την άπλη σκέψη, ότι ο Scarampro ήταν φυσικό να φτάσει πρώτα στη Ρόδο με τα 14 πλοία του (πρβλ. πατριμακή ένθύμηση), να ξεχειμωνιάσει και να ξεκουραστεί με τα πληρώματά του σε φιλικό περιβάλλον, έπειτα να πάρει μαζί του και τα κράβια των 'Ιπποτών, να ενώθει με καταλανικά² ή άλλα πειρατικά, ανεβάζοντας τον αριθμό των γαλερών του σε 40 (κατά τον Δούκα)³, και να επιχειρήσει, τέλος, την έξορμησή του προς το Β. Αίγαίο.

1. 'Ας προστεθεί ως ένδειξη παραμονής του καρδινάλιου στη Ρόδο και το «συστατήριο» που εξέδωσε εκεί την 15 Μαρτίου 1457, με το οποίο θέτει υπό την ύψηλη προστασία του το ιερό νησί της Πάτμου και τους κατοίκους της· βλ. το έγγραφο στους MM, *Acta et Diplomata*, τ. 6, Vindobonae 1890, σ. 391. Κατά τον Βακαλόπουλο, *Ιστορία της Θάσου*, σ. 23, η δράση των σταυροφόρων στο Αίγαίο προσδιορίζεται στις αρχές του 1457· ο ίδιος, *Ιστορία*, τ. 1, σ. 354, μεταφέρει την έναρξη της δράσης «κατά τα τέλη του 1456». 'Ο προσεκτικός William Miller, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge 1921, σ. 340, ξεκινά από το φθινόπωρο (χωρίς ήμερομηνία) του 1456 και παρακολουθεί τη δραστηριότητα του Scarampro στο Β. Αίγαίο άδιαφορώντας για χρονολογίες· δεν αναφέρει καμιά. Πιο κοντά στην πραγματικότητα είναι ο Hoff, *Geschichte Griechenlands*, ό.π., τ. 86, σ. 153, όπου σημειώνει ότι τον Μάιο του 1457 πέρασαν τα τέσσερα νησιά (Αἴμνος, Θάσος, Σαμοθράκη, 'Ιμβρος) στον Scarampro. Είναι έπομένως ανακριβής ή διαβεβαίωση του Paschini, «La flotta», σ. 229, ότι δεν υπάρχουν πληροφορίες αν ο καρδινάλιος διενήργησε επιχειρήσεις κατά το α' μισό του 1457, και ότι έμεινε άπραγος αναμένοντας βοήθεια από τη Ρώμη.

2. 'Οχι όμως βενετικά (κατά τον Βακαλόπουλο, *Ιστορία της Θάσου*, σ. 25 = του ίδιου, *Ιστορία*, τ. 1, σ. 355). 'Ο Δούκας (βλ. πιο πάνω σ. 231 σημ. 4), στον όποιο παραπέμπει ο συγγραφέας, δεν γράφει τίποτε (και πολύ σωστά) για βενετικά πλοία.

3. Είναι καιρός να συνοψίσω τις διάσπαρτες μαρτυρίες σχετικά με τον αριθμό των πλοίων του Scarampro:

άρ. γαλερών	χρόνος και τόπος συγκεντρώσεως	πηγή ή βοήθημα
10	31.5.1456, Τίβερης (Ρώμη)	Paschini, «La flotta», σ. 199· του ίδιου, <i>Lodovico</i> , σ. 184
16 (ή 25)	13-20.6.1456, έκβολές Τίβερη	Pastor, ό.π., σ. 691 (παπικές πηγές)· πρβλ. και Bosio, <i>Dell' istoria</i> , τ. 2, σ. 191
30 (+ 2 φορτηγά)	(1456, Ρώμη)	Κριτόβουλος (βλ. σ. 231 σημ. 4 - άνεξέλεγκτη και υπερβολική μαρτυρία)
11	(1456) Ρώμη-Ρόδος	Δούκας (βλ.σ. 231 σημ. 4)
14	Δεκέμβριος 1456, Ρόδος	'Ενθύμηση Πάτμου (βλ. σ. 231 σημ. 2- πιο κοντά στην αλήθεια)
40	(Μάρτιος-'Απρίλιος 1457), Λέσβος	Δούκας (βλ. σ. 231 σημ. 4 - πιο αξιόπιστος)

Ἄς δοῦμε ὅμως καὶ τὴν κατάσταση πού ἐπικρατεῖ στὰ νησιά τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Ἡ τουρκικὴ παρουσία ἐδῶ εἶναι πολὺ ἀσφυκτικὴ. Μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ Χίος (ὑπὸ τοὺς Giustiniani) καὶ ἡ Λέσβος, ἡ Λήμνος, ἡ Θάσος, ἡ Ἰμβρος, ἡ Σαμοθράκη καὶ ἡ θρακικὴ Αἴνος (ὑπὸ τοὺς Gattilusi) ἐξαναγκάζονται νὰ πληρώνουν ἐτήσιο φόρο ὑποτέλειας στὸν Μεχμέτ Β'¹. Ἀπὸ τὸ β' ἐξάμηνο ἐξ ἄλλου τοῦ 1455 ὡς καὶ στοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1456, ἂν ἐξαιρέσομε τὴ Λέσβο, οἱ ἄλλες κτήσεις τῶν Gattilusi, ἔπως ἡ Παλαιὰ Φώκαια στὴ Μ. Ἀσία (τὴν 24.12.1455), ἡ Αἴνος (τὴν 24.1.1456), ἡ Ἰμβρος, ἡ Σαμοθράκη, ἡ Θάσος (τέλη Σεπτεμβρίου 1455) καὶ ἡ Λήμνος περνοῦν στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Οἱ κάτοικοι μάλιστα τῆς Λήμνου, δυσαρεστημένοι ἀπὸ τὸν διοικητὴ τους Νικόλαο Gattiluso (ἀδελφὸ τοῦ Domenico πού ἠγεμόνευε στὴ Λέσβο), κάλεσαν οἱ ἴδιοι στὸ νησί τους τοὺς Τούρκους².

Μέσα σ' αὐτὲς τὶς συνθήκες ἐμφανίζονται οἱ σταυροφόροι τοῦ πάπα ὑπὸ τὸν Scarampro μπροστὰ στὰ νησιά. Ἡ Χίος καὶ ἡ Λέσβος δὲν πείθονται ἀπὸ τὸν καρδινάλιο νὰ καταγγείλουν τὴν τουρκικὴ ὑποτέλεια. Φοβοῦνται τὴν ἐκδίκευση τῶν Τούρκων³. Στὰ λιμάνια πάντως τῆς Μυτιλήνης ὁ παπικὸς στόλος βρῖσκει ἀσφαλὲς καταφύγιο. Ἀπὸ ἐδῶ θὰ ξεκινήσει γιὰ τὰ βρειότερα νησιά⁴. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἰμβριο Κριτόβουλο, ὁ Scarampro ἔγινε κύριος τῆς Λήμνου, ὕστερα ἀπὸ συνθηκολόγηση τῶν κατοίκων καὶ τῆς τουρκικῆς φρουρᾶς (100 ἀνδρῶν)⁵.

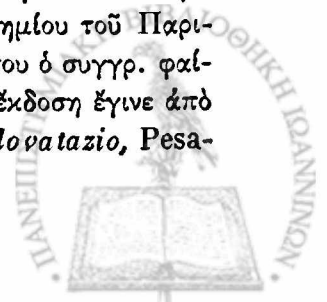
1. Miller, *Essays*, σ. 334-337· Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τῆς Θάσου*, σ. 16· τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία*, τ. 1, σ. 350-352.

2. Miller, *ὁ.π.*, σ. 338-340· Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τῆς Θάσου*, σ. 20-21.

3. Pastor, *ὁ.π.*, σ. 694· Miller, *ὁ.π.*, σ.340· Setton, *The Paracy*, σ. 188 (ἐπανάληψη τῶν γνωστῶν).

4. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τῆς Θάσου*, σ. 24-25, ὅπου σωστὰ ἐλέγχεται ὡς ἀνακριβὴς ὁ Κριτόβουλος.

5. Κριτόβουλος, ἐκδ. Müller, σ. 118 (βιβλίον II, κεφ. 23)· βλ. καὶ ἐκδ. Reinsch, σ.115. Σύμφωνα μὲ ἄλλες πηγές, ἐπίσης ἀξιόπιστες, ἡ παράδοση τῆς Λήμνου στὸν καρδινάλιο ἔγινε μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ Ἑλληνα ἀρχοντα τοῦ Κάστρου (ἢ Μύρινας) Γεωργίου Διπλοβατάτζη· βλ. Miller, *Essays*, σ. 340. Περισσότερες λεπτομέρειες παρέχει «συστατήριον» ἔγγραφο τοῦ Scarampro πού ὑπογράφεται στὴ Ρόδο, τὴν 5.8.1457. Ἐδῶ ἐπαινεῖται ὁ εὐγενὴς Ἑλληνας, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, Georgius Diplovataccius, ὁ ὁποῖος, ὡς «Dominus oppidi nuncupati Castri in insula Stallimineae et totius ipsius insulae», παρεχώρησε στοὺς σταυροφόρους τοῦ πάπα τὸ νησί του καὶ τοὺς βοήθησε σὲ ἄλλες ἐπιχειρήσεις καὶ στὴν ἀνακατάληψη καὶ ἄλλων τόπων, γι' αὐτὸ καὶ οἱ Τούρκοι τὸν κατέστρεψαν οἰκονομικὰ καὶ τὸν κυνήγησαν. Ὁ Scarampro τὸν συστήνει θερμὰ στὴ Δύση, ὅπου πρόκειται νὰ ταξιδέψει ὁ Γεώργιος· βλ. ἐκδοση τοῦ ἐνδιαφέροντος ἐγγράφου (προφανῶς ἐπανέκδοση, μὲ λάθη ὅμως) στοῦ Dionysos Mavrogiannis, *Recherches documentaires sur la vie et l'oeuvre d' Histoire Littéraire de la Jurisprudence du jurisconsulte Grec Thomas Diplovatazsis (1468-1541)*, Paris 1965 (πολυγραφημένο, σὲ σχῆμα βιβλίου, «mémoire» γιὰ τὸ δίπλωμα ἀνωτέρων Σπουδῶν, πού παρουσιάστηκε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Παρισιῦ), σ. 136 (χωρὶς βιβλιογραφικὴ ἢ ἀρχαιολογικὴ μνεία)· πρβλ. καὶ σ. 30 (ὅπου ὁ συγγρ. φαίνεται νὰ μὴν κατανοεῖ πλήρως τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγρ.). [Προφανῶς ἡ ἐκδοση ἔγινε ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Annibale de Abbati-Olivieri, *Memorie di Tommaso Diplovatazio*, Pesa-

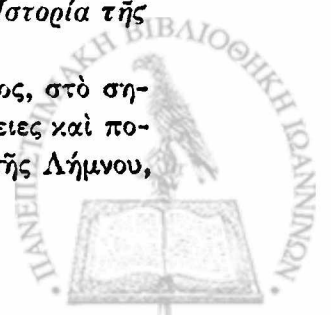

Στή Λήμνο έμεινε οκτώ ήμέρες ό καρδινάλιος και ρύθμισε τὰ τῆς φρουρῆς. Ἐπειτα ἐπιτέθηκε κατὰ τῆς Θάσου, τὴν ὁποία κατέλαβε μετὰ ἀπὸ πολιορκία και μάχες πού κράτησαν 15 ήμέρες¹. Κατὰ τὸν Δούκα, πρὶν ἀπὸ τὴ Θάσο, οἱ σταυροφόροι εἶχαν πάρει και τὴ Σαμοθράκη². Ἀπὸ τὴ Θάσο, γράφει ὁ Κριτόβουλος, ἐπέστρεψε ὁ Λοδοβίκος στή Λήμνο, ἀπὸ Ἰππου και ἔστειλε 10 γκλέρες με ἀρχηγὸ τὸν Κόντον γιὰ τὴν προσάρτηση τῆς Ἰμβρου. Ἐδῶ ἐθριάμβευσε ἡ διπλωματία τοῦ Κριτόβουλου. Δέχθηκε φιλοφρόνως τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Scarampo, πρόσφερε δῶρα, τοὺς περιποιήθηκε, τοὺς μίλησε «λόγοις ήμέροις» και ἔπεισε

ro 1771, σ. 6]. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ὅτι, ἀφοῦ παρέδωσε τὴ Λήμνο στὸν Scarampo, ὁ Διπλοβατάτζης κατέφυγε με τὸν παπικὸ στόλο στή Ρόδο. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Γεώργιος εἶναι πατέρας τοῦ γνωστοῦ νομομαθοῦς Θωμᾶ Διπλοβατάτζη. Γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν συγχύσεις, πρέπει, νομίζω, νὰ διευκρινισθεῖ ἐδῶ ὅτι ἕνας ἄλλος ἰσχυρὸς ἄνδρας τῆς Λήμνου, ὁ μεγάλος γαιοκτήμονας Γεώργιος Παλαιολόγος Δρομοκαίτης (και Κομνηνὸς ἐπίσης) διαπραγματεύοταν ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1456 (ἂν ὄχι και πρὶν) με τὴ Βενετία, μέσω τῶν Βενετῶν τῆς Μεθώνης, τὴν ἐκχώρηση τῆς Λήμνου και τῆς Ἰμβρου. Ἡ Γαληνότατη εἶδε τὴν ὑπόθεση ἐνωϊκά και περιέβαλε με ἐλπίδες τὸν Δρομοκαίτη· βλ. τὸ σχετικὸ ἔγγραφο τῆς βενετικῆς Γερουσίας, με ἡμερομηνία 12.11.1456, στοῦ Sathas, *Μνημεία*, τ. 1, σ. 231 ἀρ. 154. Πρβλ. Thiriet, *Régestes*, τ. 3, σ. 214· τοῦ ἴδιου, *La Romanie vénitienne au Moyen Age*, Paris 1975, σ. 384. Ἐπίσης περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὸν Δρομοκαίτη βλ. στοῦ Hopf, *Geschichte Griechenlands*, ὅ.π., τ.86, σ. 152-153, και στήν πρόσφατη εἰδικὴ μελέτη τοῦ Donald M. Nicol, «The Byzantine Family of Dermokaites, circa 940-1453», *Byzantinoslavica* 35 (1974) 9-10 (=τοῦ ἴδιου, *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*. [Variorum Reprints], London 1986, ἀρ. XIII). Τὰ ὅσα ὁμως ὑποστηρίζει ὁ Hopf (αὐτόθι, σ.153), ὅτι δηλ. ἡ Βενετία, ἀρχῆς τοῦ 1457, κατέλαβε τὴ Λήμνο, τὴ Θάσο, τὴ Σαμοθράκη και τὴν Ἰμβρο, και ὅτι ἀπὸ ἔλλειψη χρημάτων γιὰ τὴ συντήρηση τῶν νησιῶν αὐτῶν ἀναγκάστηκε νὰ τὰ παραδώσει στὸν Scarampo, εἶναι ἐντελῶς ἀνυπόστατα. Ὁ Hopf ἀντλεῖ τις πληροφορίες του ἀπὸ τὰ *Annali* τοῦ St. Magno (τ. VII, φ. 35V). Αὐτὰ θὰ τὰ ἐκδώσει, λίγο ἀργότερα, ὁ ἴδιος (βλ. Charles Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin 1873, σ. 179 κ.έ. - Estratti degli *Annali Veneti di Stefano Magno*· στή σ. 200 τὸ φ. 35r-v τοῦ τ. VII). Τὸ ἀπόσπασμα ὁμως πού μᾶς ἐνδιαφέρει παρουσιάζει τὰ γεγονότα κατὰ τρόπο βραχὺ και πολὺ συγκεχυμένο ἰδίως ἀπὸ χρονολογικὴ ἄποψη, ἐνῶ τὰ κενὰ στή μεταγραφὴ τοῦ κειμένου ἐπιτείνουν τις δυσκολίες κατανόησης. Ἡ δευτέρη πηγὴ πού χρησιμοποίησε ὁ Hopf (τὸ ἔργο *Guerre de Turchi*, χωρὶς ἄλλη ἐνδειξη) δὲν μοῦ εἶναι προσιτὴ, γιὰ νὰ τὴν ἐλέγξω. Ἀπὸ ὅσα ἐξ ἄλλου ἀναπτύχθηκαν, εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Scarampo κάθε ἄλλο παρὰ παρέλαβε ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς τὰ νησιὰ τοῦ Θρακικοῦ πελάγους. Πῶς θὰ δικαιολογοῦνταν οἱ συγχρούσεις του με τοὺς Τούρκους στή Θάσο και στή Σαμοθράκη ἢ ἡ παράδοση τῆς τουρκικῆς φρουρῆς στή Λήμνο; Ἄς προστεθεῖ ὅτι στὸ τελευταῖο ἐνδιαφέρον βιβλίο γιὰ τὴ Λήμνο τῆς Βασιλικῆς Τουρπτοσύγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικὰ και γεωγραφικὰ κείμενα γιὰ τὴ νῆσο Λήμνο (15ος-20ὸς αἰῶνας)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 105 σημ. 12, 221 σημ. 6, 614, 615, τὰ ὅσα σημειώνονται (χρονολογίες και στρατιωτικὲς επιχειρήσεις στὸ νησί) πρέπει νὰ ἀναθεωρηθοῦν.

1. Κριτόβουλος, ὅ.π. (και στις δύο ἐκδόσεις). Βλ. ἐπίσης Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τῆς Θάσου*, σ. 25, 27.

2. Δούκας (ἐκδ. Bekker), σ. 338 (= ἐκδ. Grecu, σ. 423). Ὁ Κριτόβουλος, στὸ σημεῖο αὐτό, δὲν ἀναφέρει καθόλου τὴ Σαμοθράκη. Ὁ Χαλκοκονδύλης, με ἀνακρίβειες και πολὺ σύντομα, παρέρχεται τὰ γεγονότα. Μνημονεύει ὁμως ρητὰ τὴν προσχώρηση τῆς Λήμνου,

τὸν Κόντο νὰ φύγει εἰρηνικά, «ἀρκεσθέντα [τὸν Κ.] τοῖς λόγοις τοῖς παρ' αὐ-
τοῦ [τοῦ Κριτόβουλου] καὶ μηδὲν ζητήσαντα περαιτέρω μηδὲ πολυπραγμονή-
σαντα ὅπως ἢ περὶ ὧν ἤκέ τι διαπραζόμενον»¹.

Μετὰ τὶς ἐπιτυχίες του αὐτὸς ὁ καρδινάλιος- ναύαρχος κατευθύνθηκε στὸ
ἀρχικὸ ἡρμητήριό του, τὴ Ρόδο². Καὶ ἀπὸ ἐκεῖ γράφει, στίς 3.5.1457, τὴ γνω-
στὴ ἐπιστολὴ του πρὸς τὴ Βενετία. Ἔτσι ἐκλείσει μία φάση τῶν ναυτικῶν ἐπι-
χειρήσεων τοῦ σταυροφορικοῦ-παπικοῦ στόλου στὸ Β. Αἰγαῖο.

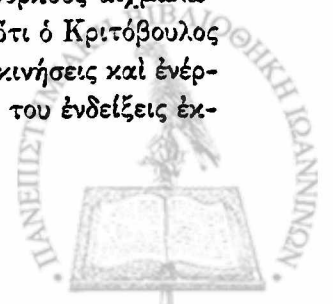
Ἡ ταυτότητα τῶν αἰτούντων

Παρὰ τὶς ἐφήμερες, ὅπως θὰ δοῦμε, κατακτήσεις τοῦ Scarampo, εἶναι
εὐνόητο ὅτι ἓνα κλίμα εὐφορίας καὶ ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τῶν χριστιανικῶν ὁ-

τῆς Θάσου, τῆς Σαμοθράκης καὶ τῆς Ἴμβρου στὸν «στόλον τῆς Ἰταλίας» βλ. Ἀ. Χαλκοκον-
δύλη, ἐκδ. Imm. Bekker, Bonnae 1843, σ. 469 (= ἐκδ. Eug. Darkó, τ. 2, Budapestini
1923, σ. 225). Ὁ Βακαλόπουλος (Ἱστορία τῆς Θάσου, σ. 27, καὶ Ἱστορία, τ.1, σ. 355) υἱο-
θετεῖ τὴν ἀφήγηση τοῦ Hopf (*Geschichte Griechenlands*, τ. 86 [ὄχι 68, ὅπως, ἀπὸ τυ-
πογραφικὴ ἀβλεψία, σημειώνεται ἐπανειλημμένα στοῦ Βακαλοπούλου], σ. 153), ὅτι δηλ.
«ὁ χριστιανικὸς στόλος κυριευσε τὴ Σαμοθράκη ὕστερ' ἀπὸ μικρὴ συμπλοκή». Ὁ Hopf ὁ-
μῶς (ὁ.π.) γράφει ὅτι ἡ ἀψιμαχία στὴ Σαμοθράκη ἐγινε ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους καὶ στοὺς
Βενετούς, οἱ ὁποῖοι καὶ κατέλαβαν τὸ νησί μαζί με τὴ Λῆμνο, τὴ Θάσο καὶ τὴν Ἴμβρο. Τὸ
χωρίο τοῦ Hopf εἶναι τὸ ἀκόλουθο (οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου): «Wirklich occupirte
Venedig Anfangs 1457 die thrakischen Inseln, zunächst Lemnos und Thasos, wo die
türkische Besatzung gefangen ward, dann *Samothrake* nach kurzem Gefecht, endlich
Imbros. Allein es fehlte an Geld, um diese Eroberungen zu behaupten; man überliess
sie daher bereits im Mai dem Cardinallegaten Lodovico Scarampi, Patriarchen von
Aquila, der mit der Kreuzflotte und den Rhodisern sie schirmte». Ἀλλά, ὅπως ἤδη
ἐκθέσαμε πρὸ πάνω (σ.234 σημ.5), καὶ ὁ Hopf, εἰδικὰ στὰ σημεῖα αὐτά, δὲν μπορεῖ νὰ γί-
νει ἀποδεκτός. Εἶναι ἀπαραίτητη μία μερικὴ ἔστω ἀναθεώρηση τῶν ὅσων καθιερώθηκαν ὡς
σήμερα γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1456-1457 ποὺ ἔχουν σχέση με τοὺς Βενετούς, τὸν σταυροφορι-
κὸ στόλο τοῦ Scarampo, τοὺς Τούρκους, καὶ με τὰ νησιά Λῆμνο, Θάσο, Σαμοθράκη, Ἴμβρο.

1. Κριτόβουλος, ἐκδ. Müller, σ. 118-119 (κεφ. 23), ἐκδ. Reinsch, σ. 116. Ὁ ὄνομα-
ζόμενος ἐδῶ Κόντος ταυτίστηκε ἀπὸ τὸν Miller, *Essays*, σ. 340, με τὸν κόμη τῆς Anguilla-
ra (βλ. καὶ Βακαλοπούλου, Ἱστορία τῆς Θάσου, σ. 27 = Ἱστορία, τ. 1, σ. 355). Πῶς λεγό-
ταν ὁμῶς ὁ κόμης αὐτός; Κατὰ τὸν Pastor, *Storia dei Papi*, τ. 1, σ. 691, στὸν στόλο τοῦ
Scarampo βρισκόνταν καὶ οἱ «conti d'Anguillara», χωρὶς νὰ διευκρινίζεται ἂν πρόκειται
γιὰ τὸν πατέρα Everso ἢ καὶ γιὰ τοὺς δυὸ γιούς του Ascanio καὶ Deifobo (βλ. αὐτόθι, σ.
876: εὐρετήριο). Δὲν ἀποκλείεται καὶ οἱ τρεῖς νὰ συνόδεψαν τὸν Scarampo καὶ ἓνας ἀπὸ
αὐτοὺς (κάποιος γιός;) νὰ εἶναι ὁ πιθανὸς Κόντος τοῦ Κριτόβουλου. Ὡστόσο ὁ Paschini,
«La flotta», σ. 199 σημ. 2, ἐκφράζει ἐπιφυλάξεις ἂν οἱ κόμητες Anguillara εἶχαν ἐπιβι-
βασθεῖ στὰ πλοῖα τοῦ Scarampo.

2. Κατὰ τὸν Κριτόβουλο (βλ. τὶς παραπάνω ἐκδόσεις) ὁ Λοδοβίκος ἔμεινε στὴ Λῆμνο,
γιὰ δεύτερη φορά, τέσσερις ἡμέρες· τὴν ἐπόμενη πῆρε μαζί του τοὺς Τούρκους αἰχμαλώ-
τους τῆς Λήμνου καὶ τῆς Θάσου καὶ ἔφυγε γιὰ τὴ Ρόδο. Ἄς διευκρινισθεῖ ὅτι ὁ Κριτόβουλος
- (οὔτε βέβαια καὶ ὁ βραχύλογος Δούκας) - δὲν ἀναφέρει γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς κινήσεις καὶ ἐνέρ-
γειες τοῦ Scarampo μῆνα, ἡμέρα καὶ ἔτος (με ἀκρίβεια). Οἱ χρονολογικὲς του ἐνδείξεις ἐκ-
φράζονται ποσοτικὰ (τόσες ἡμέρες ἔμεινε ἐκεῖ κ.λ.), χωρὶς σαφήνεια.

πλων δημιουργήθηκε τόσο στα έλληνικά νησιά όσο και στα παραθαλάσσια μέρη προς το Αιγαίο της τουρκοκρατούμενης Μικράς 'Ασίας ή και της Θράκης. Από άποψη χρονική βρισκόμαστε πολύ κοντά στο έγγραφό μας. Οι συντάκτες του φαίνονται καλοί γνώστες του προσώπου του ναυάρχου και της στενής σχέσεώς του ή εξαρτήσεώς του από τους 'Ιππότες της Ρόδου· είναι, πράγματι, απόλυτα ενημερωμένοι για τον σκοπό και τις προθέσεις του «αγιώτατου πατριάρχη» (ἐκατέβην διὰ τοὺς χριστιανοὺς μὲ κάτεργα τοῦ πάπα: στ. 7). Μετά τις παραπάνω «λαμπρές» επιτυχίες¹, τὰ πνεύματα ἔχουν ξεσηκωθεί, οἱ ἐλπίδες ξαναφτερούρισαν στὰ στήθη τῶν ραγιαδῶν, ἡ στιγμή εἶναι κατάλληλη γιὰ νὰ ξεφύγουν τὴν καταπίεση ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Τὸ ἄμεσο πρόβλημα ποὺ ἀντιμετωπίζω εἶναι: ποιὸί γράφουν τὴν ἐπιστολή-ἔκκληση; Ὄνόματα δὲν ἀναφέρονται· οὔτε ὁ τόπος δικιωνῆς προσδιορίζεται· μὲ σαφήνεια ὅμως σημειώνεται ὅτι οἱ ἀπστολεῖς βρισκόνταν-κατοικοῦσαν (στ. 4: ἤμεσαν· πρβλ. πιὸ κάτω γιὰ τὰ γλωσσικά) στὴν Τουρκία, χωρὶς ιδιαίτερη μνεία τοῦ μέρους· ἀλλὰ καὶ ὅταν γράφουν τὸ γράμμα δὲν ἔχουν μετακινηθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια, ἀφοῦ παρακαλοῦν νὰ μὴν ἐγκαταλειφθοῦν «ἐδῶ εἰς τοὺς Τούρκους» (στ. 10-11). Ἡ ἀντίφαση² («ἦταν - μὰ εἶναι καὶ τώρα κάτω ἀπὸ τοὺς Τούρκους») μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ - χωρὶς βεβαιότητα - μὲ τὴ σκέψη ὅτι οἱ ἐνδιαφερόμενοι μετακινήθηκαν μὲ τὶς οἰκογένειές τους (τὰ παιδιά καὶ τὶς γυναῖκες τους: στ. 8) ἀπὸ μιὰ πόλη (στὰ ἐνδότερα τῆς χώρας) σὲ μιὰ ἄλλη (προφανῶς παραλιακὴ), πάντα μέσα στὴν Τουρκία.³

1. Εἶναι γνωστὴ ἡ διάσταση δύο σημαντικῶν Ἰταλῶν ἱστορικῶν γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῶν «κατακτήσεων» τοῦ Scarampo στὸ Αἰγαῖο. Ὁ ἕνας, ὁ Alb. Guglielmotti (*Storia della Marina Pontificia nel Medio Evo dal 728 al 1499*, τ. 2, Firenze 1871, σ. 216, 271 κ. ἐ.), ὑπερεκτιμᾷ τὶς ἐνέργειες καὶ τὰ «κατορθώματα» τοῦ καρδινάλιου· ὁ ἄλλος, ὁ Camillo Manfroni (*Storia*, τ. 3, σ. 32-36), δὲν θεωρεῖ καὶ τόσο σπουδαία τὴ δράση τοῦ παπικοῦ στολίσκου στὸ Αἰγαῖο· βλ. Pastor, ὁ.π., σ. 694 σημ. 1, καὶ Valentini, «L' Egeo», σ. 152. Τὰ ὅσα ἐκτίθενται στὴν παρούσα μελέτη ἐλπίζω νὰ βοηθήσουν σὲ μιὰ «ἀντικειμενικότερη» ἐκτίμηση τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τοῦ Scarampo. Πάντως ἡ ἄποψη τοῦ Manfroni πλησιάζει ἀσφαλῆστερα τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Δὲν πείθει ἐξ ἄλλου ἡ προσπάθεια τοῦ Paschini, «La flotta», σ. 232-233, νὰ ἀνασχευᾷ τὴν ἄποψη τοῦ Manfroni.

2. Μιὰ τέτοια ἀντίφαση θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ καὶ πλασματικὴ, ἂν τοποθετηθοῦν οἱ περιγραφόμενες καταστάσεις μέσα στὴν ἐξέλιξη τοῦ χρόνου· δηλ. καὶ πρὶν καὶ τὴ στιγμή ποὺ διαμαρτύρονται οἱ ἐνδιαφερόμενοι δὲν ἔχουν ἀλλάξει οἱ συνθήκες καταπίεσεως.

3. Ἡ Papoulia, *Ursprung*, σ. 85 σημ. 19, πιστεύει ὅτι οἱ αἰτοῦντες εἶναι κάτοικοι τῆς Μικρᾶς 'Ασίας, ἀφοῦ ἡ «Τουρκία» τοῦ ἐγγράφου μας (στ. 4) ἀντιστοιχοῦσε τότε μὲ τὴν ἄσιατικὴ Τουρκία, ἐνῶ ἡ «Ἑλλάδα» (Graecia) μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ. Ἡ γεωγραφικὴ αὐτὴ διάκριση εἶναι ἀρκετὰ πιθανή, ἀλλὰ πρέπει νὰ τεκμηριωθεῖ, γιὰτὶ δὲν ἀποκλείονται καὶ ἐξαιρέσεις. Κατὰ τὴν ἴδια συγγρ., οἱ ἐνδιαφερόμενοι δὲν εἶναι κάτοικοι νησιῶν ἢ τῆς Πελοποννήσου, ὅπου ἡ τουρκικὴ κατάκτηση δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ. Ἡ Ζαχαριάδου, «Συμβολή», σ. 193, χωρὶς ἐπιφυλάξεις θεωρεῖ δεδομένο ὅτι οἱ συντάκτες τοῦ ἐγγράφου εἶναι «κάτοικοι τῆς Μικρασίας».

Τέτοιου είδους μετακινήσεις Ἑλλήνων προσφύγων, πού ἀγωνίζονται νά ξεφύγουν τήν τουρκική τυραννία, ἰδιαίτερα στή Μικρά Ἀσία, δέν εἶναι ἄγνωστες μετά τò 1453. Ἔχει ἐπισημανθεῖ π.χ. ὅτι ἡ ὀχυρὴ ἵπποτική κτήση τοῦ Ἀγίου Πέτρου (τοῦ Πετρομιοῦ ἢ Πετρωνίου ἢ τουρκ. Bodrum - ὅπου ἡ ἀρχαία Ἀλικαρνασσός¹) στή μικρασιατική ἀκτὴ, ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἵπποτοκρατούμενη ἐπίσης Κῶ, προσέφερε στοὺς Μικρασιάτες πρόσφυγες ἰδεώδη διέξοδο πρὸς τὴν ἐλεύθερη χριστιανοσύνη².

Οἱ ἄνθρωποι πάντως τοῦ ἐγγράφου μας δέν ἔχουν περάσει οὔτε στὸ Πετροῦμι, οὔτε σὲ κάποιο νησί τῶν Ἰωαννιτῶν Ἰπποτῶν (στὰ σημερινὰ περίπου Δωδεκάνησα), οὔτε στὰ ἄλλα φραγκοκρατούμενα νησιά τοῦ Αἰγαίου (Χίο, Λέσβος, Λήμνος, Θάσο κ.λ.). Ὅλες οἱ ἐνδείξεις μὲ ὑποχρεώνουν νά δεχθῶ ὅτι οἱ ἐνδιχφερόμενοι ἀναμένουν σὲ μιὰ μικρασιατική (ἢ καὶ θρακική) ἀκτὴ τοῦ Αἰγαίου, ἀναντίρρητα μέσα στὶς δυνατότητες τοῦ «δρομολογίου» τοῦ παπικοῦ στόλου· μὲ ἄλλα λόγια τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νά τοὺς ἀναζητήσουμε στὰ τουρκικὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας ἢ τῆς Θράκης ἀπέναντι ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα, τὴ Σάμο, τὴ Χίο, τὴ Λέσβο, τὴ Θάσο, τὴ Σαμοθράκη. Δὲν ἀποκλείεται νά ἔχουν φτάσει (ἢ καὶ νά ἦταν μόνιμοι κάτοικοι;) στὶς πρώην κτήσεις τῶν Gattilusi, ὅπως στή Νέα καὶ Παλαιὰ Φώκαια ἢ στὴν Αἴνο³. Ἡ πρόσφατη ἀλλαγὴ κυρίου, ἀπὸ τοὺς Φράγκους στοὺς Τούρκους, μὲ τὶς συνακόλουθες καταπιέσεις (παιδομάζωμα), προκαλεῖ, ὅπως εἶδαμε, ἔντονο αἶσθημα φυγῆς.

1. Γιὰ τὸ σπουδαῖο αὐτὸ κάστρο τῶν Ἰπποτῶν βλ. τὴν ἐξαίρετη μελέτη τοῦ A. Maiuri, «I castelli dei Cavalieri di Rodi a Cos e a Budrum (Alicarnasso)», *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 4-5 (1921-1922, Bergamo 1924) 275-343 (ἰδίως σ. 290-343).

2. Βλ. π.χ. τὴ μαρτυρία τοῦ D. Malipiero, ὅτι στὰ 1472 ὁ βενετὸς ναύαρχος Piero Mocenigo μὲ τὸν στόλο του καὶ μὲ πλοῖα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Νάπολης ἐπισκέφθηκε φιλικὰ τὸ ἵπποτικό κάστρο τοῦ Ἀγίου Πέτρου, «*onde vegniva a salvare tutti i christiani che fugiva da le man de Turchi*» βλ. Senatore Domenico Malipiero, «Annali Veneti dal MCCCCLVII al MD», ordinati e abbreviati da Francesco Longo, *Archivio Storico Italiano* 7 (1843, α' μέρος) 73-74 (ὅπου καὶ γιὰ τὰ περίφημα σκυλιὰ τῆς φρουρᾶς). Ἐνδιαφέροντα ἐπίσης εἶναι τὰ ὅσα γράφει στὰ «Ἀπομνημονεύματά» τοῦ ὁ πάπας Πίος Β' γιὰ τὸ κάστρο αὐτὸ ὡς καταφύγιο τῶν χριστιανῶν τῆς τουρκοκρατούμενης Μ. Ἀσίας: Adrianus van Heck, *Pii II commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt*, τ. 2, Città del Vaticano 1984 (Studi e Testi, ἀρ. 313), σ. 493-494.

3. Πρὸς τὴν τελευταία αὐτὴ πόλη στρέφονται οἱ ὑποψίες μου. Καὶ τοῦτο, γιατί ἔχω στή διάθεσή μου μιὰ μαρτυρία τραγική γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς. Συγκεκριμένα, ὁ σουλτάνος, ὅταν κατέλαβε τὴν Αἴνο τὸν Γενάρη τοῦ 1456, διάλεξε 150 «*παῖδας τοὺς ἀρίστους*» [ἐυγενοῦς δηλ. καταγωγῆς;], πού τοὺς πῆρε μαζί του καὶ ἐπέστρεψε στὴν Ἀδριανούπολη: Κριτόβουλος, ἔκδ. Müller, σ. 114 (βιβλίον II, κεφ. 15) = ἔκδ. Reinsch, σ. 106-107. Καὶ ὁ Δούκας ἐπίσης προσμαρτυρεῖ: «*κατῆλθεν (ὁ σουλτάνος) εἰς Αἴνον καὶ ταύτην παρέλαβεν καὶ παῖδας καὶ παιδίσκας λαβὼν ἐστράφη εἰς Ἀδριανούπολιν*» (Δούκας, ἔκδ. Bekker, σ. 335 κεφ. 44 = ἔκδ. Grecu, σ. 419 § 8). Τὸ γεγονός ὑπῆρξε ἀναμφισβήτητα συνταρακτικό, τὴ στιγμή μάλιστα πού ὡς τότε ἡ πόλη ὑπὸ τοὺς Gattilusi δέν εἶχε δοκιμάσει τέτοιου είδους συμφορὰ.

Δέν προχωρῶ σὲ ἄλλες σκέψεις ἢ ὑποθέσεις, πού εἵκολα μποροῦν νά πολλαπλασιασθοῦν. Λεῖπουν τὰ στέρεα στοιχεῖα. Καὶ ἡ γλωσσική ἀνάλυση τοῦ ἐγγράφου (βλ. πῶς κάτω) δέν ἐγγυᾶται, νομίζω, τὸν ἀσφαλῆ γεωγραφικὸ προσδιορισμό.

Ὁ θλιβερός ἐπίλογος τῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ Scarampo

Πέτυχαν ἄραγε τὴ μεταφορὰ τους στὴ Ρόδο οἱ «εὐπρεποὶ ἄνθρωποι», πού μὲ τόσο πάθος τὸ ζητοῦσαν; Ἀπάντηση κατηγορηματικὴ δέν δίνουν οἱ πηγές. Ὁφείλομε ὡστόσο νά δεχθοῦμε σὰν κάτι ἄρκετὰ πιθανό, ὅτι τὸ αἴτημά τους πραγματοποιήθηκε. Τὰ πλοῖα τοῦ Scarampo καὶ τῶν Ἰωαννιτῶν Ἰπποτῶν συνέχισαν μέσα στὸ 1457 (ἢ πῶς καὶ ἀργότερα, ἄλλωστε) νά ἀυλακώνουν τὰ θαλάσσια περάσματα ἀπὸ τὸ νοτιοανατολικὸ ὡς τὸ βόρειο καὶ βορειοανατολικὸ Αἰγαῖο, ὅπου ἐκτεινόταν τὸ διάσπαρτο νησιωτικὸ κράτος τοῦ Τάγματος¹. Ἄν δὲν ὑπῆρξε κάποιον εἰδικὸ ἐμπόδιο, ἢ ἐπιθυμία τῶν αἰτούντων θὰ ἐντάχθηκε μέσα στὴ συνήθη πολιτικὴ τῆς προστασίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους πρὸς τοὺς Ἕλληνες ἐκ μέρους τῶν Ἰπποτῶν, μὲ τὴ μέθοδο τῆς μετακινήσεως πληθυσμῶν ἀπὸ ἐπισφαλῆ σὲ ἀσφαλῆ μέρη².

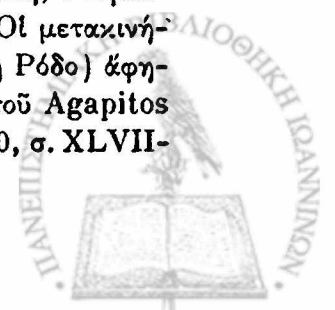
Γιὰ νά ὀλοκληρωθεῖ ἡ εἰκόνα τοῦ ταραγμένου Αἰγαίου στὰ 1457-1458, ὅπου ζοῦν καὶ ἀγωνιοῦν, εἴτε στὰ νησιά εἴτε στὰ παράλια, Ἕλληνες καὶ Φράγκοι, θεωρῶ σκόπιμο νά παρακολουθήσω τὴν τύχη τοῦ παπικοῦ ἢ σταυροφορικοῦ στόλου.

Ἡ κατάσταση γιὰ τὸν Scarampo καὶ τοὺς Ἰππότες δέν εἶναι ρόδινη, παρὰ τίς πρῶτες ἐπιτυχίες τους. Καὶ τοῦτο γιὰ πολλοὺς λόγους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δύο οἱ σπουδαιότεροι :

Οἱ «εὐπρεποὶ ἄνθρωποι» τοῦ ἐγγράφου μας φαίνεται νά ἔχουν πρόσφατες τίς πληγές ἀπὸ τὴν ἀρπαγὴ τῶν παιδιῶν τους. Κλίνω νά τοὺς ταυτίσω μὲ τοὺς δυστυχεῖς - εἰγενεῖς - κατοίκους τῆς Αἴνου. Ὁ συνδυασμὸς τῶν παραπάνω στοιχείων μὲ ὀδηγεῖ σὲ μιὰ ὑπόθεση πού νομίζω πῶς δέν εἶναι καὶ τόσο τολμηρῆ. Νά προσθέσω ἀκόμη καὶ κάτι ἄλλο ἐνισχυτικὸ, ἀναφερόμενο στὴ συλλογικὴ ἔκφραση τοῦ φόβου ἀπὸ τοὺς ἴδιους κατοίκους μπροστὰ στὸν τουρκικὸ κίνδυνο. Γράφει λοιπὸν ὁ Κριτόβουλος (ὁ.π.) ὅτι οἱ «ἐν τῇ πόλει Αἴνω», ὅταν εἶδαν τὴ φοβερὴ ἐπίθεση τῶν Τούρκων καὶ τὴ στενὴ πολιορκία, ἀπὸ στεριά καὶ θάλασσα, «ἐξεπλάγησαν... καὶ ...ἐξ ἀπόγνωσιν ὅτι πλείστην καὶ ἀπορίαν δεινὴν καὶ φόβον ἐπέπεσον, μὴ ἔχοντες ὅτι καὶ δράσειαν. Ἐνόμισαν γὰρ ἀναρπάστους ἦν αὐτοὺς εὐθὺς γενήσεσθαι ξὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις αὐτοῖς...».

1. Βλ. Valentini, «L' Egeon», σ. 152. Πρβλ. καὶ πῶς κάτω.

2. Βλ. Τσιρπανλῆ, «Σύμμεικτα», σ. 120-121, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ἐπίσης F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean Islands and the Turkish Conquest», *The Annual of the British School at Athens* 17 (1910-11) 163-164. Α. Γ. Τσοπανάκη, «Ἐγκατάσταση Χαλκητῶν», σ. 56-80 (= τοῦ ἴδιου, *Συμβολές*, τ. II, σ. 389-415). Οἱ μετακινήσεις αὐτὲς τῶν νησιωτῶν καὶ οἱ μετεγκαταστάσεις ἀπὸ νησὶ σὲ νησὶ (ἰδίως στὴ Ρόδο) ἔφησαν τὰ ἴχνη τους στὰ τοπικὰ ἰδιώματα· βλ. τίς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τοῦ Agapitos G. Tsopanakis, *Essai sur la phonétique des parlers de Rhodes*, Athen 1940, σ. XLVII-XLIX (= τοῦ ἴδιου, *Συμβολές*, τ. I, σ. 47-49).

α) Πρώτα πρώτα, μετά την 29.5.1453, και ό γερμανικός κόσμος, κάτω από τον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Γ' (1440-1493), και τὰ Ιταλικά κράτη δὲν δίστασαν βέβαια νὰ διακηρύξουν τὶς προθέσεις τους γιὰ σταυροφορία κατὰ τοῦ Ἰσλάμ. Ἐμείναν ὅμως μόνο στὰ λόγια. Ὁ πάπας Νικόλαος Ε' (1447-1455) ἀγωνίστηκε νὰ ἀμβλύνει τὶς ἀβυσσαλέες ἀντιθέσεις τῶν Ἰταλῶν. Ἔτσι στὴ συμφωνία τοῦ Lodi (9.4.1454), ἀνάμεσα στὴ Βενετία καὶ τὸ Μιλάνο, προσχώρησε τόσο ἡ Φλωρεντία (τὴν 30.8.1454) ὅσο καὶ ἡ Νάπολη (τὴν 26.1.1455). Τέσσερα μεγάλα κράτη τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου, κάτω ἀπὸ τὶς εὐλογίες τοῦ πάπα (τὴν 25.2.1455), συνδέθηκαν ἐπὶ 25 χρόνια μὲ συνθήκη γιὰ κοινὴ ἄμυνα καὶ ἐπίθεση. Ἡ εὐθραυστη αὐτὴ εἰρήνη δὲν ἀνταποκρίθηκε στὶς χρυσὲς προσδοκίαις τῆς ἀντιτουρκικῆς παπικῆς πολιτικῆς. Τὸ ὀμὸ ἐμπορικὸ συμφέρον τῶν Φλωρεντινῶν καὶ τῶν Βενετῶν ἐπέβαλλε τὶς καλὲς σχέσεις μὲ τοὺς νέους κυρίους τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹. Ἰδιαιτέρα, ἡ Βενετία, στὴν προσπάθειά της ἐπὶ πλεόν νὰ συντηρήσει τὴν παροιμία της στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα, ὅπως καὶ τὶς κτήσεις της στὸ Αἰγαῖο (Εὐβοία, Βόρειες Σποράδες, Τήνος, Κρήτη κ.ἄ.), φρόντισε ἔγκαιρα, τὴν 18.4.1454, νὰ κλείσει εἰρήνη μὲ τὸν Μεχμέτ Β' (1451-1481)². Τὰ συχνὰ διαβήματα τῆς Ἁγίας Ἐδρας γιὰ τὴ σύμπραξη τῆς Γαληνότατης στὰ «εὐγενῆ» ἰδεώδη τῆς σταυροφορίας ἄφηναν κουφούς καὶ ψυχρούς τοὺς ἐμπόρους τοῦ Rialto. Τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Scarampro ἀγωνιζόταν στὸ Αἰγαῖο, τὸν Μάρτιο τοῦ 1457 ὁ σουλτάνος καλοῦσε τοὺς Βενετοὺς νὰ παραστοῦν στὸ γάμο τοῦ γιοῦ του³. τὴν 30.10.1457 ἐξ ἄλλου ἡ Βενετία δήλωνε στὸν Μεχμέτ τὴ σταθερὴ θέλησή της γιὰ τὴ διατήρηση τῆς εἰρήνης⁴. Ἐχομε δηλ. τὴ σαφὴ ἔκφραση τῆς *Realpolitik* τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἁγ. Μάρκου, ἔστω καὶ σὲ βραχυχρόνια προοπτικὴ, ὡς τὴν ἀποφασιστικὴ σύγκρουση τοῦ 1463-1479⁵. Τὰ ὅσα σημειώσαμε ἀποδεικνύουν καθαρὰ ὅτι ἡ Βενετία δὲν πῆρε μέρος στὴ σταυροφορικὴ ἐπιχείρηση τοῦ Πάπα στὸ Αἰγαῖο⁶. κράτησε μᾶλλον μία φιλοτουρ-

1. Pastor, ὁ.π., σ. 632-635.

2. Βλ. S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, γ' ἐκδ., τ. 4, Venezia 1973, σ. 191-193, 383-387 (ὅπου τὸ κείμενο τῆς συνθήκης εἰρήνης). Βλ. ἐπίσης Thiriet, *La Romanie*, σ. 383.

3. Βλ. τὴν πρόσκληση - ἔγγραφο (Ἁδριανούπολη, 17.3.1457) στοῦ Sathas, *Μνημεῖα*, τ. 1, σ. 236 ἀρ. 157.

4. Pastor, ὁ.π., σ. 701-702, 744, καὶ Paschini, «La flotta», σ. 243-244. Ἀξίζει νὰ ὑπομνησθοῦν οἱ λεπτομερεῖς ὁδηγίες τῆς Γερουσίας τῆς Βενετίας πρὸς τὸν Εὐβοεὶα λόγιο Νικόλαο Σεκουνδινό, ἀπεσταλμένο της στὸν Κάλλιστο Γ', μὲ τὶς ὁποῖες ἐπιχειρεῖτο ἡ ἀνασκευὴ τῶν παπικῶν κατηγοριῶν γιὰ τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴ μὴ συμμετοχὴ τῆς Γαληνότατης στὸν σταυροφορικὸ στόλο· βλ. Thiriet, *Régestes*, τ. 3, σ. 221 ἀρ. 3059 τῆς 21.6. 1458, καὶ στοῦ ἴδιου, *La Romanie*, σ. 387-388. Βλ. περισσότερα στὴ μονογραφία τοῦ Π.Δ. Μαστροδημήτρη, *Νικόλαος Σεκουνδίνος (1402-1464), βίος καὶ ἔργον. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Διασποράς*, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 73-75.

5. Πρβλ. Paolo Preto, *Venezia e i Turchi*, Firenze 1975, σ. 26-28.

6. Ἐπομένως δὲν εἶναι σωστὴ ἡ ἀποψη γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν Βενετῶν· βλ. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τῆς Θάσου*, σ. 28 = τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία*, τ. 1, σ. 355.

κική ούδετερότητα¹ πού φυσικά αποδυνάμωνε την παρουσία του Scarampro και των 'Ιπποτών² στις έλληνικές θάλασσες, ενώ ενίσχυσε την άνετη δραστηριοποίηση του πολυαριθμότερου τουρκικού στόλου.

β) 'Η έλλιπής όργάνωση, άμέσως από την αρχή, τής ναυτικής επιχειρήσεως του Scarampro, με σοβαρές επιπτώσεις στην πειθαρχία των πληρωμάτων, και ή έγγενής αδυναμία του Καλλίστου Γ' να στείλει αξιόλογη βοήθεια στη Ρόδο. Οί συμβουλές του πάπα προς τον καρδινάλιο-ναύαρχο (με τὰ breve τής 28.2. και 10.3. του 1457), να διατηρηθεί ή ενότητα του στόλου και να αποτραπούν διασπαστικές πρωτοβουλίες³, υποδηλώνουν τὰ έσωτερικά προβλήματα

1. Πρβλ. πιο πάνω τή συγκρατημένη ύποδοχή του Scarampro από τους Βενετούς τής Μεθώνης.

2. Πρβλ. την ψυχρότητα στις σχέσεις Βενετών-Ίπποτών, έπειδή οί τελευταίοι κατέσχεσαν έμπορεύματα (ζάχαρη, πιπέρι, βαμβάκι) αξίας 7000 δουκάτων σε βενετικά και κρητικά πλοία στο λιμάνι τής Ρόδου· ή Γερουσία άπαιτεί άποζημίωση μέσα σε 8 μήνες, διαφορετικά θα χρησιμοποιήσει άλλα μέσα: έγγρ. τής 29.9.1457 (Thiriet, *Régestes*, τ. 3, σ. 218 άρ. 3044). Σε πρόσφατη μελέτη σημειώθηκε ότι το 1457 ή βενετική διοίκηση τής Κρήτης «για λόγους έμπορικών συμφερόντων» επιτέθηκε κατά τής Ρόδου και προκάλεσε καταστροφές στο νησί, που ούτε και οί Τούρκοι είχαν προξενήσει· βλ. 'Αλεξ. Κραντονέλλη, *Ιστορία τής πειρατείας*, σ. 211, 262 (έπαναλαμβάνονται τὰ ίδια), 415 (πάλι τὰ ίδια). 'Η συγγρ. στηρίζεται άποκλειστικά στον μεταγενέστερο Abbé de Vertot, *Histoire des Chevaliers Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem, appelez depuis les Chevaliers de Rhodes, et aujourd'hui les Chevaliers de Malte*, τ. 2, à Paris 1726, σ. 250, 250 (έπίσης) και 265, κατ' άντιστοιχία προς τις τρεις παραπάνω παραπομπές. Προφανώς χρησιμοποιείται ή έκδοση de Vertot σε σχήμα 8^ο μεγάλο. Πράγματι ό de Vertot, *ό.π.*, σ. 250 (όχι και στη 265) μνημονεύει τή βενετική επίθεση έναντίον τής Ρόδου, κατά την περίοδο που Μέγας Μάγιστρος ήταν ό Jacques de Milly (1454-1461), χωρίς κανένα προσδιορισμό του έτους (1457). 'Η Κραντονέλλη δέν κάνει καμιά διασάφηση. 'Ο Bosio, που είναι πιο άκριβής και αξιόπιστος από τον de Vertot (βλ. π.χ. Τσιρπανλή, «'Η πολιορκία τής Κώ», σ.70), άναφέρει πως στα 1458 μία κουρσάρικη καραβέλλα τής Βουργουνδίας έγινε δεκτή στο λιμάνι τής Ρόδου, όπου τής προσφέρθηκε κάθε εύκολία, μιὰ που ήταν χριστιανικό καράβι. Δέν γνώριζαν όμως οί Ίπποτες ότι ή καραβέλλα αυτή είχε κάμει ζημιές σε Βενετούς και Γενοβέζους τής 'Ανατολής. "Έτσι ή Βενετία και ή Γένοβα προέβησαν σε κατάσχεση εισοδημάτων που είχε το Τάγμα στα άντίστοιχα κράτη (Bosio, *Dell' istoria*, τ. 2, σ. 198). Δυό χρόνια άργότερα, στα 1460, ό ναύαρχος τής βενετικής άρμάδας Luigi Loredano, σε αντίποινα για τήν κακομεταχείριση γαλερών τής Γαληνότατης στο λιμάνι τής Ρόδου, αποβίβασε στρατό στο νησί και λεηλάτησε χωριά κατά τρόπο σκληρότερο από ό,τι οί Σαρακηνοί και οί Τούρκοι (Bosio, *ό.π.*, σ. 208). Προφανώς τὰ γεγονότα αυτά ύπαινίσσεται ό de Vertot· δέν είναι όμως του έτους 1457. 'Η μαρτυρία του Bosio, ωστόσο, είναι ανάγκη να επιβεβαιωθεί και από βενετικά έγγραφα, τὰ όποια δέν βρήκα στις γνωστές έκδεδομένες συλλογές (Thiriet, Noiret, Lamansky). 'Επίσης στα 1464 έπισημαίνεται νέα ρήξη Βενετών και Ίωαννιτών Ίπποτών, από κατάσχεση βενετικών έμπορευμάτων στη Ρόδο, και νέα άπειλητική εμφάνιση του πολεμικού ναυτικού τής Γαληνότατης μπροστά στα κάστρα του νησιού: Bosio, *ό.π.*, σ. 227-228. Βλ. επίσης Guy Sommi Picenardi, *Itinéraire d'un chevalier de Saint-Jean de Jérusalem dans l'île de Rhodes*, Lille 1900, σ. 134-137 (όπου άντιπαράθεση των σχετικών πληροφοριών από τὰ *Annali Veneti* του Domenico Malipiero με αυτές του Bosio).

3. Pastor, *ό.π.*, σ. 743 και σημ. 6. Paschini, *Lodovico*, σ.185, και στού ίδιου, «La flotta», σ. 225 (άναφορά σε παπικό breve τής 31.3.1457).

τα στη διοίκηση μιᾶς ἀνομοιογενοῦς μονάδας, ἀφοῦ τὰ πλοῖα δὲν ἦταν μόνο παπικὰ-ἵπποτικά ἀλλὰ καὶ καταλανικὰ-πειρατικά¹. Οἱ διαμαρτυρίες πάλι τῶν Βενετῶν γιὰ τὶς ζημιές πρὸς τὸν ὑφίσταντο ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους τοῦ παπικοῦ στόλου, καθὼς καὶ οἱ ὑποδείξεις τους πρὸς τὸν Scarampro νὰ μὴ στρατολογήῃ ἀληστὲς καὶ ἄρπαγες², ἀποκαλύπτουν ἐναργέστερα τὶς δυσκολίες στὸν συντονισμό καὶ στὴν ἐφαρμογὴ κοινοῦ σχεδίου δράσεως. Στὴ Ρώμη, ἐξ ἄλλου, οἱ διεθνεῖς συγκυρίες τῆς ἐποχῆς δὲν ἄφηναν πολλὰ περιθώρια γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς σταυροφορίας στὸν ἠπειρωτικὸ χῶρο καὶ τὴν ἀποστολὴ νέων πλοίων στὸν Scarampro. Ἡ παροδικὴ ἐξέγερση (Μάρτιος 1457) τοῦ βασιλιᾶ τῆς Βισνίας Στεφάνου Θωμᾶ κατὰ τῶν Τούρκων καὶ ἡ διάσταση τοῦ Γερμανοῦ αὐτοκράτορα μὲ τὸν Λαδίσλαο τῆς Οὐγγαρίας († 23.11.1457)³ δὲν κατέληξαν σὲ θετικὰ ἀποτελέσματα ὑπὲρ τῆς παπικῆς πολιτικῆς. Ὁ πατριάρχης τῆς Ἀκυληίας, ἐν τῷ μεταξῷ, στὴ Ρόδο αἰσθανόταν πρὸς ἄμεσα τὶς ἐλλείψεις τοῦ στόλου του, ὅπως διαφαίνεται σὲ ἐπιστολὴ του, μὲ ἡμερομηνία 19.5.1457, πρὸς τὸν κόμη τοῦ Fondi Onorato Gaetani⁴. Ὁ Κάλλιστος Γ' θὰ σπεύσει νὰ εἰδοποιήσῃ τὸν καρδινάλιο ὅτι τὴν 29.8.1457 τοῦ ἔστειλε τρεῖς γαλέρες καὶ τὴν 31 τοῦ ἴδιου μήνα χρήματα⁵. Ὡστόσο στὶς 17.12.1457⁶ ὁ Μέγας Μάγιστρος τῶν Ἰωαννιτῶν Ἰπποτῶν διαβεβαίωσε τὸν πάπα ὅτι ἀπὸ τὶς τρεῖς γαλέρες μόνο μία εἶχε φτάσει στὴ Ρόδο (τὴν 12 Δεκεμβρίου) μὲ καπετάνιο τὸν γνωστὸ Καταλανὸ Ἰππότη Giacomo de la Galtrù⁷· ἡ δευτέρη, ὑπὸ τὸν Michele de Borja, εἶχε μείνει στὴν Κρήτη γιὰ ἐπιδιόρθωση, ἐνῶ γιὰ τὴν τρίτη γαλέρα δὲν ὑπῆρχαν πληροφορίες. Καὶ τὰ χρήματα ἐπίσης τοῦ πάπα δὲν παραδόθηκαν (κάπου 5.000 δουκάτα) στὸ Τάγμα ἀπὸ τὸν ἀρμόδιον Ἀνδρέα Corner πρὸς ἀποβιβάστηκε στὸ νησί τὴν 14 Δεκεμβρίου 1457. Ὁ Μέγας Μάγιστρος, ἀνήσυχος, ὑπογράμμιζε ἀκόμη στὸν ποντίφικα τὴ θλιβερὴ καὶ ἄθλια κατάσταση τῶν παπικῶν πλοίων. Ἐνα μῆνα πρὸ πρὶν (τὴν 9.11.1457) εἶχε ἀναγκασθεῖ νὰ ζητήσῃ καὶ τὴ βρῆθεια τοῦ δού-

1. Βλ. πρὸς πάνω σ. 231 σημ. 4.

2. Σύμφωνα μὲ ἐκτενὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Scarampro τοῦ ἐπιφανοῦς Βενετοῦ Lodovico Foscarini (γεροϋσιαστῆ, λογίου, διπλωμάτη, procuratore τοῦ S. Marco κ.λ.)· βλ. Picotti, «Le lettere di Lodovico Foscarini», σ. 32-33. Ἡ ἐπιστολὴ, ἀχρονολόγητη, προσδιορίζεται κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1456. Πρβλ. καὶ πρὸς πάνω σ. 232 σημ. 2.

3. Pastor, ὁ.π., σ. 742-745.

4. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Pastor, ὁ.π., σ. 864 ἀρ. 78· πρβλ. καὶ σ. 743 σημ. 5. Βλ. ἐπίσης Paschini, «La flotta», σ. 229-230· στοῦ ἴδιου, *Lodovico*, σ. 186. Ὁ κόμης αὐτὸς ναυπήγησε ἕνα φορτηγὸ πλοῖο γιὰ λογαριασμό τῆς σταυροφορικῆς ἐπιχειρήσεως: Paschini, «La flotta», σ. 223-224.

5. Pastor, ὁ.π., σ. 743 σημ. 9, καὶ Paschini, *Lodovico*, σ. 186-187, καὶ στοῦ ἴδιου, «La flotta», σ. 236.

6. Gerola, «Documenti rodiesi», σ. 893 ἀρ. 18.

7. Μεταγενέστεροι τίτλοι του: «πρίορις Κατελονίας καὶ ἀντιμάστορ καὶ κομεντόρης Κόδου» (1479)· βλ. Τσιρπανλῆ, «Ἡ πολιορκία τῆς Κῶ», σ. 73 σημ. 16, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

κα του Μιλάνου¹.

Τὰ παραπάνω στοιχεία φωτίζουν, εὐδιάκριτα, νομίζω, τὴν ἀθέατη ὡς τὴν πλευρὰ τῶν γεγονότων καὶ τῶν παραγόντων πού ὀδήγησαν στὴν ἀποτυχία τὸν Scarampo. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰ τὴν ἡττὰ τοῦ πικρού του δὲν φόβισε οὔτε ἐμπόδισε τὸν τουρκικὸ στόλο, ἀποτελούμενο ἀπὸ 156 καράβια, μὲ 16.000 στρατό, νὰ βγεῖ ἀπὸ τὰ Στενά καὶ ἀπειλητικὸς νὰ κατέβει μέσα στὰ πόδια, θὰ ἔλεγα, τῶν Ἰπποτῶν. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ στόλος αὐτὸς κτύπησε τὴν Κῶ, τὸ δεύτερο μετὰ τὴ Ρόδο μεγάλο νησί τοῦ Τάγματος, ἀπὸ τὶς 3 ὡς τὶς 26 Ἰουνίου 1457, κατέστρεψε δύο κάστρα, τὴ Νερατζιά καὶ τὸν Περίπατο, καὶ πολιορκήσε, χωρὶς ἐπιτυχία, ἐπὶ 23 ἡμέρες τὸ ὄχυρὸ φρούριον τῆς Ἀντιμάχειας². Μέσα στὸ καλοκαίρι τοῦ ἴδιου ἔτους (1457) 60 τουρκικὰ πολεμικὰ, σχεδὸν ἀνενόητα, ἐπιτέθηκαν νύκτα κατὰ τοῦ πιδό πλοῦσιου, μεγάλου καὶ πυκνοκατοικημένου χωριοῦ τῆς Ρόδου, τοῦ Ἀρχάγγελου, τὸ ἐρήμωσαν καὶ πῆραν σκλάβους κατοίκους³. Λίγο ἀργότερα, τουρκικὸς στόλος μὲ 7.000 στρατὸ πολιορκήσε ἐπὶ 10 ἡμέρες τὸ κάστρο τῆς Σύμης, ἀλλὰ ἀποκρούστηκε· λεηλάτησε ὅμως ἄγρια καὶ κατέστρεψε τὴν Ὑπαιθρο· φοβερὸς ζημιὲς ἐπίσης προκάλεσε καὶ στὰ ἄλλα ἱπποτοκρατούμενα Δωδεκάνησα, τὴ Νίσυρο, τὴν Κῶ, τὴν Κάλυμνο, τὴ Λέρο⁴.

Ἡ νίκη τῆς Μυτιλήνης

Στὴ δραστηριότητα τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἀντιπαραθέτουν παλαιοὶ καὶ νέοι ἱστορικοὶ τὴ «λαμπρὴ» νίκη τοῦ Scarampo, κοντὰ στὴ Μυτιλήνη, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1457, εἰς βάρος τῶν Τούρκων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μάλιστα αἰχ-

1. Gerola, «Documenti rodiesi», σ. 893 ἀρ. 16. Πρβλ. καὶ Paschini, «La flotta», σ. 236 (ἔπου καὶ γιὰ τὸν Βενετὸ Ἀνδρέα Corner πού εἶχε προορισμὸ τὴν Κύπρο). Ὁ Corner διετέλεσε βάλιος τῆς Βενετίας στὴν Κύπρο: Malipiero, «Annali Veneti», σ. 82.

2. Τσιρπανλῆ, «Ἡ πολιορκία τῆς Κῶ», σ. 68-83. Ἄς προστεθεῖ καὶ ἡ λίγο μεταγενέστερη μαρτυρία τοῦ Μεγάλου Μαγίστρου Πέτρου Ramon Zacosta, ὅτι οἱ Τούρκοι πού ἐπιτέθηκαν κατὰ τῆς Ἀντιμάχειας ἀνέρχονταν σὲ 18.000 (ἀριθμὸς μᾶλλον ὑπερβολικὸς)· βλ. τὸ ἔγγρ. τῆς 4.11.1462 στοῦ Valentini, ὁ.π., σ. 166.

3. Bosio, *Dell'istoria*, τ. 2, σ. 195. Τὰ ἴδια σχεδὸν καὶ στὴν ἀξιόλογη ἐκθεσὶ τοῦ Zacosta (Valentini, ὁ.π., σ. 166) ὅπως σημειώνεται ἐδῶ, λίγοι μόνον Archangelite σώθηκαν, καταφεύγοντας στὰ βουνά).

4. Ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες, ἰδίως γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Σύμης, βλ. στοῦ Bosio, ὁ.π., σ. 196, καὶ Valentini, ὁ.π., σ. 166. Εἶναι σαφές ὅτι καὶ ὁ Bosio καὶ ὁ Zacosta (αὐτὸς πιδό κοντὰ στὰ γεγονότα τοῦ 1457) ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν ἴδια πηγή. Μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Bosio, πού χρησιμοποίησε τὰ ἀρχεῖα τοῦ Τάγματος του, πῆρε τὶς πληροφορίες, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, ἀπὸ τὴν ἐκτενὴ ἀναφορὰ τοῦ Zacosta. Γιὰ τὸ κάστρο τῆς Σύμης καὶ τὴν πολιορκία του στὰ 1457 βλ. Δημοσθένους Χαβιαρᾶ, «Μελέται περὶ τῆς νήσου Σύμης. Α'». Ἡ Σύμη καὶ τὸ φρούριον τῆς Σύμης ἐπὶ τῶν Ἰπποτῶν τῆς Ρόδου», *Vizantijskij Vremennik-Bυζαντινὰ Χρονικὰ* 12 (1906) 172-190 (ἰδίως σ. 185: στηρίζεται σὲ μεταγενέστερα βοηθήματα).

μαλώτισε 25 πλοῖα¹. Γιὰ τὴ νίκη αὐτὴ κόπηκε στὴ Ρώμη καὶ εἰδικό, ἀναμνηστικό, μετάλλιο². Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ ναυτικό αὐτὸ γεγονὸς μεταδόθηκε μέσα ἀπὸ τοὺς αἰῶνες ἀρκετὰ μεταποιημένο καὶ μεγαλοποιημένο, ὥστε νὰ «λειτουργεῖ» πρὸς δόξαν τοῦ Scarampo καὶ τοῦ στόλου του. Εἶναι καιρὸς νὰ δοῦμε τίς πηγές.

Ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ιστορικοὺς ὁ Δούκας μὲ συντομία, ἀλλὰ μὲ ἀκριβέστερη χρονικὴ ἔνδειξη, καὶ ὁ Κριτόβουλος μὲ περισσότερες λεπτομέρειες (καὶ μὲ τὴ γνωστὴ φιλότουρκη διάθεσή του) ἀφηγοῦνται τὰ διαδραματισθέντα.

Συγκεκριμένα, ὁ Δούκας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ σουλτάνος, τὸν Αὐγουστο τοῦ 1457, ἔστειλε τὸν στόλο του κατὰ τῆς Λέσβου μὲ ναύαρχο τὸν Ἰσμηλ. Αὐτὸς πολιορκήσε τὴν ὀχυρὴ πόλη «Μέθυμνα» (Μήθυμνα ἢ Μόλιβος), στὰ βόρεια τοῦ νησιοῦ· παρὰ «τὰς πολλὰς μεθόδους καὶ μηχανικὰς πράξεις διὰ τε πετροβολισμοὺς καὶ κλίμακας καὶ τειχωρυχίαις» ποὺ χρησιμοποίησε, ἀπέτυχε καὶ ἀποχώρησε μὲ ἀπώλειες³. Καμιὰ μνεῖα ὄχι γιὰ βρήθει, οὔτε καν γιὰ παρουσία τοῦ σταυροφορικοῦ στόλου στὸν Μόλιβο.

Ὁ Κριτόβουλος εἶναι πιὸ ἀποκαλυπτικός. Διευκρινίζει ὅτι ὁ τουρκικὸς στόλος ὑπὸ τὸν Ἰσμηλ ἀριθμοῦσε 150 πλοῖα, τὰ ὁποῖα μετέφεραν ἀρκετοὺς ὀπλίτες, ἵππικὸ καὶ πολιορκητικὰς μηχανές· σὲ τρεῖς μέρες⁴ ἔφτασε ἀπὸ τὴν Καλλιπόλη στὸν Μόλιβο· ἔκαμε ἀπόβαση, κατέστρεψε τὴν ὑπαιθρο καὶ ἄρχισε νὰ πολιρκεῖ στενὰ τὸ κάστρο. Τὴν ἐπιτοχὴ αὐτὴ ἀκριβῶς στὴ Λέσβο βρισκόνταν 12 πλοῖα τοῦ καρδινάλιου, τὰ ὁποῖα εἶχε στείλει ἀπὸ τὴ Ρόδο μὲ ἀρχηγὸ τὸν Σέοργιο⁵, μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ προσφέρουν προστασία στοὺς Gattilusi σὲ περίπτωσι τουρκικῆς ἐπιδρομῆς⁶. Μόλις ὅμως ἔμαθαν τὴν ἀφίξη τοῦ Ἰσμηλ μὲ τὸν στόλο, φοβήθηκαν καὶ ἔφυγαν· ζήτησαν καταφύγιον στὴ Χίο. Ἡ πολιορκία τοῦ Μό-

1. Pastor, ὁ.π., σ. 743, καὶ Paschini, *Lodovico*, σ. 187. Ὑπερβολικὰ καὶ συγκεκριμένα ὅσα γράφει ὁ Constantin Marinescu, «L'île de Rhodes au XVe siècle et l'Ordre de Saint-Jean de Jérusalem d'après des documents inédits», *Miscellanea Giovanni Mercati*, τ. 5 (Studi e Testi, ἀρ. 125), Città del Vaticano 1946, σ. 401. Βλ. ἐξ ἄλλου τίς ὀρθές (ὄχι καὶ ἱκανοποιητικὰ τεκμηριωμένες) ἀμφισβητήσεις γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ Scarampo στοῦ Manfroni, *Storia*, τ. 3, σ. 35.

2. Pastor, ὁ.π., σ. 743. Καμιὰ προσθήκη στὰ παλαιὰ ἢ ἀναθεώρησή τους δὲν συναντῶ στὸ νεώτερο ἔργο τοῦ Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: the Renaissance image of the Turk (1453-1517)*, New York 1969, σ. 38, 49 (ἐδῶ ἐπαναλαμβάνονται τὰ τῆς σ. 38).

3. Δούκας, ἔκδ. Bekker, σ. 338 κεφ. 45 (= ἔκδ. Grecu, σ. 423 § 8).

4. Χωρὶς μνεῖα τοῦ μήνα καὶ τῆς ἡμέρας.

5. Κατὰ τὸν Miller, *Essays*, σ. 341, μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν Raymond de Siscar. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωαννίτη Ἰππότη, στὸν ὁποῖο ὁ Κάλλιστος Γ' ἀνέθεσε τὴν 28.3.1457 νὰ ὀδηγήσει ἀπὸ τὴ Ρώμη στὴ Ρόδο τὴ ναυαρχίδα τοῦ Scarampo: Paschini, «La flotta», σ. 222.

6. Κριτόβουλος, ἔκδ. Müller, σ. 126 (βιβλ. III, κεφ. 10) = ἔκδ. Reinsch, σ. 130: «...ὅς [τίς 12 τριήρεις] προαπέστειλε Λοδοβίκος βοηθὸς Μιτυλήνη, εἰ γὰρ ὁ στόλος αὐτῆς ἐπιπλεύσειε τοῦ βασιλέως [τοῦ σουλτάνου] (ἐλέγετο γὰρ)....»

λιβου κράτησε 10 ήμέρες, μετά τις οποίες οί Τουρκοί, άφου έπιδόθηκαν σε δη-
ώσεις τής ύπαίθρου και των άνοχύρωτων χωριών, επέστρεψαν άπρακτοι στην
Καλλιόπολη. Τότε, εκ του άσφαλους, ξαναγύρισαν στη Λέσβο τά 12 παπικά
πλοία, όπου όμως ο Σέργιος «πολλά όνειδισθείς τε και μεμφθείς παρά των αυ-
της ήγεμόνων [δηλ. των Gattilusi], όπως κατά ξυμμαχίαν τε ήκων αυτοίς και
βοηθήσειν έπαγγελάμενος και κεναίς έλπίσιν άναρτήσας αυτούς, εν τω καιρω
της ανάγκης καταλιπόν φυγάς ώχρητο, άνιαθείς ή μάλλον άισχυνθείς απέπλευσεν
ές Αήμον και μετά ταυτα ές Ρόδον παρά Λοδοβίκον»¹.

Η περιάλητη λοιπόν νίκη τής Μυτιλήνης, που γιορτάστηκε στη Ρώμη,
ήταν στην ουσία, κατά τον Κριτόβουλο, μιá ντροπιασμένη φυγή των πλοίων
του Πάπα. Οί Τουρκοί άποκρούστηκαν από τους πολιορκημένους του Μόλι-
βου και όχι από τους σταυροφόρους που απέφυγαν τή σύγκρουση. Ποιά είναι ή
άλήθεια; Ο Κριτόβουλος τή διαστρεβλώνει, άποκρύπτει ένα μέρος της, είναι
είλικρινής; Μόνη λύση ο έλεγχος των πληροφοριών του με βάση άλλες πηγές.

Κατ' άρχήν ο ίδιος ο Scarampro μετέδωσε τήν είδηση στη Ρώμη, με έπι-
στολή του στον On. Gaetani· σ' αυτήν τονίζει ότι τήν 9.8.1457 οί Τουρκοί ύ-
πέστησαν φοβερή σφαγή στη μάταιη προσπάθειά τους να καταλάβουν τó κά-
στρο τής Μυτιλήνης όνόματι Μόλιβο (Molicho)· «έμείς», προσέθετε ο καρδινά-
λιος, «στείλαμε τήν άρμάδα μας σ' εκείνα τά μέρη για να προστατέψει τά νησιά
και όλους τοίς χριστιανούς»². Είναι σαφές ότι δέν πήγε ο ίδιος ο ναύαρχος με
τά πλοία του στη Λέσβο· στο σημείο αυτό ο Κριτόβουλος (ό.π.) είναι άκρι-
βής, όταν γράφει ότι ο Λοδοβίκος [= Lodovico Scarampro] «προαπέστειλε»
στη Μυτιλήνη τίσ 12 «τριήρεις, ών έναύαρχει Σέργιος». Ο Κάλλιστος Γ', έν-
θουσιασμένος, σε έπιστολή του προς τον Guglielmo Ponzio Fenollet, παπικό
φοροεισπράκτορα στην Άραγονία, άναμετέδιδε τó γεγονός, τήν 24.9.1457, έ-
πενδύοντάς το με φηνταχτερή και παραπλανητική (μάλλον άδολη)³ λαμπρότητα:
«Ο στόλος μας στην Άνατολή αύλακώνει θριαμβευτικά τίσ θάλασσες· και τίσ τε-
λευταίες ήμέρες όχι μόνο κατέλαβε χώρες, αλλά και αίχμαλώτισε πάνω από 25
πολεμικά πλοία (φούστες) των Τούρκων»⁴.

1. Κριτόβουλος, ό.π.

2. Paschini, *Lodovico*, σ. 187. Πρβλ. και Miller, *Essays*, σ. 341. Τήν έπιστολή τήν
έγραψε ο Scarampro από τή Ρόδο τήν 15.9.1457. Τίς σχετικές πληροφορίες του τίς είχε δώ-
σει ο λατίνος έπίσκοπος Μυτιλήνης Λεονάρδος Giustiniani, ο Χιώτης, που είχε μεταβεί στη
Ρόδο: Paschini, «La flotta», σ. 238.

3. Δέν άποκλείεται ή μεγιστοποίηση να ήταν και έσκεμμένη, αν πίστεψε ο πάπας ότι
έτσι θα προκλιούσε τó ενδιαφέρον των χριστιανών ήγεμόνων τής Δύσεως για τή σταυροφο-
ρία· βλ. τίς έέργειες του πάπα στου Pastor, ό.π., σ. 743-744.

4. Paschini, «La flotta», σ. 239· του ίδιου, *Lodovico*, σ. 187. Πρβλ. και Setton,
ό.π., σ. 188. Στη Δύση δέν φαίνεται να έγινε γνωστή ή άγανάκτηση των Gattilusi εις βάρος
του Σεργίου, ο οποίος τους έγκατέλειψε κατά τήν κρίσιμη στιγμή (πάντα σύμφωνα με τον
Κριτόβουλο, ό.π.)· πρβλ. και Miller, *Essays*, σ. 341· έπίσης Manfroni, *Storia*, τ. 3, σ. 35
(όπου όρθές διαπιστώσεις από τó παπικό έγγραφο). Και ο διάδοχος του Κάλλιστου Γ', ο

στη Χίο, από όπου και στέλλεται την 18.8.1457 προς τη βενετική διοίκηση της Εύβοιας· η δεύτερη γράφτηκε πάλι από τη Χίο, την ίδια ημερομηνία (18.8.1457)· αποστολέας ο Johannes de Mesana και αποδέκτης ο βενετός βάλιος¹ της Χαλκίδας· την τρίτη την έγραψε ο βενετός «καπετάνιος του Κόλπου» (capitaneus Culphy)² από τη Σκιάθο, την 27.8.1457, και την άπηύθυσε στον Γαληνότατο Δόγη. Και τα τρία κείμενα δηλ. προέρχονται από «ουδέτερους» παρατηρητές, τους Βενετούς. Τί προσφέρουν; Αναφέρονται σχεδόν ταυτόσημα στην αποτυχημένη (από τους Τούρκους) πολιορκία του Μόλιβου· οι λεπτομέρειες για πολιορκητές και πολιορκημένους (αντίπλευς δυνάμεις-απώλειες-καταστροφές-χρονικές ενδείξεις) ή για τον τρόπο συλλογής των πληροφοριών είναι πράγματι ενδιαφέρουσες· συμπληρώνουν ή διασαφηνίζουν τον Δούκα και τον Κριτόβουλο, για αυτό και θεώρησα καλό να εκδώσω πιο κάτω τις τρεις επιστολές. Όπως φαίνεται από το περιεχόμενό τους, δεν μνημονεύεται καθόλου ο παπικός στόλος· σαν να μην υπάρχει· σαν να μην έπαιξε κανένα ρόλο, αρνητικό έστω, στην πολιορκία του Μόλιβου. Μένει κανείς πολύ σκεπτικός από την καταπληκτική αυτή «*condemnatio memoriae*».

Το φράγμα σιωπής αφήνει μία και μοναδική σχισμή. Την επισημαίνω στη λιγότερο επίσημη, θά έλεγα, έκθεση· ούτε σ' εκείνη του προξένου, ούτε στην άλλη του καπετάνιου του Κόλπου. Τον υπαινιγμό τον κάνει ο Johannes de Mesana, του οποίου η ιδιότητα - επίσημη τυχόν ή ιδιωτική - δεν αναφέρεται. Ίδου τί προσθέτει στο τέλος μόλις της επιστολής του (βλ. έγγρ. αρ. 2): «σύμφωνα με όσα λένε, 15 χριστιανικές γαλέρες, και λιγότερες ακόμη, ντρόπιασαν την τουρκική αρμάδα» (*segondo se dice, XV galie de Christianj, e mancho, li [στα τουρκικά πλοία] aria³ fato vergogna*). Τιποτε άλλο! Ούτε σε ποιούς ανήκαν οι γαλέρες ή ποιός ήταν ο ναύαρχός τους, ούτε πώς έφτασαν στην κατατρόπωση των Τούρκων. Πρόκειται δηλ. για μια πολύ φευγάλεα και αδιόρατη νύξη, που είναι αδύνατο να την εξηγήσει κανείς - και τότε και τώρα - αν δεν έχει ενημερωθεί από άλλες πηγές. Ας συνδυασθεί έξ άλλου ο αριθμός των 15 - και λιγότερο - χριστιανικών γαλερών με εκείνο των 12 που σημείωσε ο Κριτόβουλος. Οι αριθμοί μάλλον συμπίπτουν.

Ποιοί τελικά βγήκαν ντροπιασμένοι από τα γεγονότα της Μυτιλήνης, οι Τούρκοι ή οι σταυροφόροι του Scarampo; Αποφεύγω τις υπερβολικές εκτιμήσεις και καταλήγω στις ακόλουθες σκέψεις: α) ότι η απόκρουση των Τούρκων στον Μόλιβο όφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στην όχυρή θέση και στην αντίσταση βέβαια των πολιορκημένων κατοίκων (Έλλήνων με άρχηγούς τους Gat-

1. Στα 1456 αναφέρονται ως βάλιοι της Εύβοιας ο Girolamo Bembo και ο Francesco Loredano· στα 1458 αναλαμβάνει ο Paolo Barbarigo quondam Nicolò· βλ. C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, σ. 372.

2. Για το αξίωμα και τον θεσμό βλ. Thiriet, *La Romanie*, σ. 248-249.

3. Διάβαζε: *abbia*.

tilusi)· β) ἡ τουρκικὴ ἀρμάδα - ἔνω τῶν 100 πλοίων - ποὺ συμμετέχει στὴν πολιορκία ὑφίσταται προφανῶς κάποια πίεση καὶ φθορὰ ἀπὸ πειρατικὲς ἢ ἄτακτῆς μορφῆς ἐπιθέσεις τοῦ ὀλιγάριθμου παπικοῦ στόλου· κατὰ μέτωπο σύγκρουση, σὲ τακτικὸ σχηματισμό, τῶν δύο στόλων ἀποκλείεται. Τὰ τουρκικὰ πλοῖα, μὲ ἀπώλειες φυσικά, ἐπέστρεψαν στὴ βάση τους, στὴν Καλλιπόλη, μέσα στὰ Στενά· ὁ στόλος τοῦ σουλτάνου δὲν καταστράφηκε ὀλοκληρωτικά. Δὲν θὰ ἀργήσει νὰ ξαναβγεῖ στὸ Αἰγαῖο (πρβλ. πιὸ πάνω τὶς καταστροφικὲς ἐμφανίσεις τοῦ στὰ Δωδεκάνησα), εἴτε ὑπάρχουν ἐκεῖ εἴτε ὄχι τὰ καράβια τοῦ Scarampo.

Νὰ γι' αὐτὸ καὶ ὁ Κριτόβουλος καὶ οἱ παπικὲς πηγές, ὡς πρὸς τὸ ἐξεταζόμενο θέμα, δύσκολα ἀνταποκρίνονται στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ σημερινοῦ ἱστορικοῦ. Οἱ πληροφορίες τῶν Βενετῶν (ἢ φιλοβενετῶν) ποὺ ἐπικαλέστηκα χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἔλλειψη πληρότητας, ἀπὸ ἀδιαφορία ἢ ψυχρότητα πρὸς τὸν ρόλο - τὸν ὄχι καὶ τόσο σπουδαῖο - τοῦ παπικοῦ στολίσκου. Σπεύδω νὰ τὶς παραθέσω in extenso, ὥστε νὰ δοθεῖ ἡ δυνατότητα ἐλέγχου ἢ διαφωρετικῆς ἀξιολογήσεως ἀπὸ ἄλλους μελετητές.

Archivio di Stato di Milano - Fondo Sforzesco: Busta «Barberia», ἀρ. 648 (πλκιά κκτάταξη)¹, φύλλο (μὲ ἀρίθμηση ἀπὸ μολύβι) 5.

1.

Χίος, 18 Αὐγούστου 1457

| Copia de una litera scripta al M(agnifico) Regimento de | Negroponte.

| Magnifici et cetera. Al presente auixo le M(agnificencie) Vostre, come dapoy stata l'armata turchescha al'isola de | Metelino, al numero de velle cento², e suxo homini V in XIJ³, se acampò ad uno castello | chiamato el Molego; e da poi bombardato detino bataglie, e cum el diuino adiutorio | viriliter se deffeseno, in modo che da poi fato alcunj dannj sopra quella isola de alcune poche | anime trouorono dispro-

1. Σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ διευθυντῆ τοῦ κρατικοῦ ἀρχείου τοῦ Μιλάνου Dr. Carlo Paganini, ὁ φακέλος 648 ἔχει καταργηθεῖ καὶ τὰ ἔγγραφα του ἔχουν καταταγεῖ στοὺς φακέλους 640, 646, 647, 649. Τὸ φύλλο ποὺ ἐκδίδω ἐδῶ - τὸ ἐπεσήμανα ἀπὸ ἔρευνα ποὺ ὁ ἴδιος ἔκαμα στὸ Μιλάνο τὸ 1966 - δὲν γνωρίζω τώρα σὲ ποιὸν ἀπὸ τοὺς τέσσερις παραπάνω φακέλους μεταφέρθηκε.

2. Ἐάν συγκρίνομε τὶς εἰδήσεις γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν τουρκικῶν πλοίων, παρατηροῦμε τὶς ἐξῆς διαφορές: 160, κατὰ τὸν λατίνου ἐπίσκοπο Μυτιλήνης Λεονάρδο (Paschini, «La Flotta», σ. 238)· 150, κατὰ τὸν Κριτόβουλο, ὁ.π. (βιβλ. III, κεφ. 10)· 100, κατὰ τὸ ἔγγρ. 1· 170, κατὰ τὸ ἔγγρ. 3. Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν μαρτυριῶν διδάσκει ὅτι δύσκολα πρέπει νὰ υλοθετοῦμε ἀπόψεις ἀκόμη καὶ συγκρίνων μὲ τὰ γεγονότα πηγῶν.

3. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ (5-12 χιλ.) ποὺ κουβαλοῦσε ὁ στόλος παραδίδεται μόνον ἀπὸ τὸ ἔγγραφο μας. Καὶ ὁ Δούκας καὶ ὁ Κριτόβουλος δὲν προσδιορίζουν τὴν ποσότητα.

uiste et de animali e guasto, se partirono adl 7¹ del presente confusamente. | Unde per una naue venuta de Pera sentimo hauerla scontrata nel Streto; et ultimate | per la via dele Foie² habiamo esser andata a Galipolj a disarmar, e non sono restate molte | fuste fuorj.

Che Jdio gli sconfondi; non altro.

Ex Chio die XVIII augusti 1457.

| Raphael de Franchis, | consul Venetorum in Chio.

2.

Χίος, 18 Αύγουστου 1457

| Copia literarum Johannis de Mesana de Chio scriptarum | Baiulo Nigropontis, sub die XVIII Augusti 1457.

| Scrisi ala S(ignor)ia V(ostra) per la via de Andre, l' armata del Turcho non hauer possudo far niente al castel | de Molego de Metelin, e cusi ||e|| cum effecto cum quanto gli habia dato tre bataglie molte ferroze, | e gitoli per terra cercha un trato de piera de muro³; in el qual luogo restete morti cerca | 1300 Turchi, e una bombarda grossa se ruppe⁴. E perche io vi scrisi la dita armata | esser andata al castel de San Theodoro⁵, non fu vero; anzi se ne andò cum gran suo danno e | vergogna, et tornò a Galipolj. E questo sauemo per una naue de Zenoexi de portada de bote | VIIJe, la

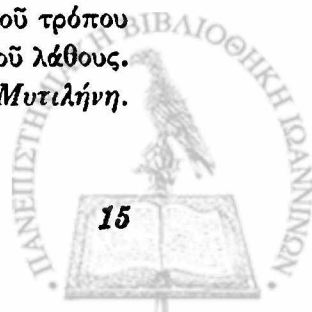
1. Κατά τὸν Scarampo (βλ. πῶς πάνω σ. 245), οἱ Τοῦρκοι ὑπέστησαν τὴν ἥττα στὶς 9.8.1457. Ἐπομένως, ἂν δεχθούμε ὡς σίγουρη τὴν ἡμερομηνία τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ, ὅτι δηλ. τὴν 7.8.1457 ἔφυγαν οἱ πολιορκητὲς ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη, τότε ἡ σύγκρουση καὶ ἡ ἥττα ἔγινε μακριά, λίγο-πολύ, ἀπὸ τὸ νησί. Ἐπίσης ὀφείλω νὰ παρατηρήσω ὅτι ὁ Κριτόβουλος (δ.π.) σημειώνει πὼς ἡ πολιορκία τοῦ Μόλιβου κράτησε 10 ἡμέρες· ἄρα (μὲ βάση τὴν 7.8.1457) θὰ ἄρχισε στὰ τέλη Ἰουλίου. Κατὰ τὸ ἔγγρ. ἀρ. 3, οἱ Τοῦρκοι ἔμειναν στὴ Μυτιλήνη 15 ἡμέρες· ἔτσι καὶ πάλι πᾶμε στὰ τέλη Ἰουλίου· ὁ Δούκας (βλ. σ. 244) πάντως βεβαιώνει ὅτι ἡ ἐπιχείρηση ἔγινε τὸν Αὐγούστο. Ἡ διαφορά στὶς ἡμέρες δὲν εἶναι καὶ τόσο μεγάλη. Ἀκόμη, κατὰ τὸ ἔγγρ. 3, ὁ τουρκικὸς στόλος ἐπέστρεψε στὴν Καλλιόπολη καὶ «διαλύθηκε» (disarmar) τὴν 12.8.1457.

2. Ἐννοεῖται ἡ Φώκια (Παλαιὰ καὶ Νέα), στὴν ἀπέναντι μικρασιατικὴ ἀκτὴ, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴ Σμύρνη. Γιὰ τὶς ὀνομασίες της, στὶς λατινογενεῖς πηγές (Fogia, Foglia, Folia, Foia), βλ. Fedalto, *La Chiesa Latina*, τ. 1, σ. 451, ὅπου καὶ σύντομα ἱστορικά.

3. Πρβλ. τὶς ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐπίθεση στὸν Μόλιβο, τὶς ὁποῖες ἔδωσαν στὸν Κάλλιστα Γ' ὁ (λατίνος) ἐπίσκοπος τοῦ Καφᾶ: Paschini, «La flotta», σ. 238-239. Ὁ Δούκας καὶ ὁ Κριτόβουλος δὲν κάνουν λόγο γιὰ τὶς τρεῖς ἐφόδους-μάχες τῶν Τούρκων οὔτε γιὰ τὸ γκρέμισμα μέρους ἀπὸ τὸ φρούριο τοῦ Μόλιβου.

4. Οἱ 1.300 Τοῦρκοι νεκροὶ μειώνονται σὲ 900 (καὶ πολλοὺς πληγωμένους) κατὰ τὸ ἔγγρ. 3. Ἀντίθετα, κατὰ τὸν Λεονάρδο Giustiniani, τὸν ἐπίσκοπο τῆς Μυτιλήνης, σκοτώθηκαν 2.000 καὶ πληγώθηκαν 1.000 Τοῦρκοι: Paschini, «La flotta», σ. 238. Ἐπίσης ἀντὶ μία (ἔγγρ. 2), δύο ἦταν οἱ μεγάλες μπομπάρδες (πυροβόλα) ποὺ ἐξερράγησαν (ἔγγρ. 3). Καὶ οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς λείπουν ἀπὸ τὸν Δούκα καὶ τὸν Κριτόβουλο.

5. Ἀξίζει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ πληροφοριοδότης σπεύδει νὰ ἀναγνωρίσει καὶ νὰ διορθώσει τὴ λαθασμένη εἰδηση ποὺ εἶχε πάρει καὶ μεταδώσει· ἓνα ἀκόμη τεκμήριο τοῦ τρόπου (βλ. μεθεπόμενη σημ.) τῆς ἀνακοίνωσης τῶν γεγονότων καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ λάθους. Γιὰ τὸ κάστρο τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στὴ Μυτιλήνη βλ. Στρατῆ Ἁλ. Μολίνου, *Μυτιλήνη. Χάρτες καὶ τοπωνύμια*, Ἀθήνα 1981, σ. 19, 38, 54, 71, 72.

qual vignando de Pera scontrò dita armada in la contrada de Tenedo. | Erano molto male in ordine; informa che, secondo se dice, XV galie de Christianj, e mancho, | li aria fato vergogna. Non altro; et cetera.

3.

Σκιάθος, 27 Αύγουστου 1457

| Copia literarum Capitanei Culphy, diei XXVIJ augusti 1457.

| Ex loco Schiati.

| Serenissimo Principo, et cetera.

In questo zorno, per un brigantin da Napoli de Romania, adì 22 del presente [...]¹ | et da Stalimene² in questo presente zorno a hore 4 auanti dì parti (e qui è zonto a hore [.....])³. | Dice el patron, el qual hè persona intelligente, l'armada de Turchi, la qual fo in summa vele | 170, tra le qual ne fo galie 22 compide, lo resto fuste fina a quel numero, esser ritornata a disar-|mar adì 12 del presente. Stete su l'ixola de Metelin zornj XV, messe campo ad un | castello chiamato el Molego, e, da poi bombardato et datoli bataglia, se partì cum vergogna; | dice ne morj Turchi 900 e piu se feridi molti. Rotte le do piu grosse bombarde loro | haueano. Sono ritornati a Galipolj. Rimaxe della dita armada fuste 19 fuora, X | dele qual da puo son etiam andate a disarmar. Si che de dita armata ne sono rimaste | solamente fuste 9 fuora del Streto.

Ἡ τύχη τῶν νησιῶν τοῦ Βόρειου Αἰγαίου

Κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1457-1458 δὲν συναντοῦμε τὸν στόλο τοῦ Scarampro σὲ κάποια ἀξιόλογη ἀποστολή. Μᾶλλον ἀνασυντάσσει τὶς δυνάμεις του στὴ Ρόδο⁴. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ πάπας στὶς 4.12.1457 προτρέπει τὸν καρδινά-

1. Τὸ φύλλο στὸ τέλος τοῦ στίχου αὐτοῦ, ὅπως καὶ τοῦ ἐπόμενου, εἶναι σχισμένο.

2. Ἐὰς ἀνακεφαλαιώσω τοὺς τρόπους ἢ τὰ «κανάλια» μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διοχετεύονται οἱ πληροφορίες στὸ νησιωτικὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου γιὰ τὸ συγκεκριμένο γεγονός: αὐτόπτες μάρτυρες-ναυτικοὶ γενοβέζικου (ἔγγρ. 2) πλοίου ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὸ Πέραν μὲ προορισμὸ τὴ Χίο (ἔγγρ. 1, 2)· ἀναμετάδοση ἀπὸ τὴ Φώκαια (ἔγγρ. 1)· ἡ «αὐθεντικὴ» μαρτυρία καπετάνιου πλοίου προερχόμενου ἀπὸ τὴ Λήμνο (ἔγγρ. 3) καὶ ἀφιχθέντος στὴ Σκιάθο· διαβίβαση εἰδήσεων στὴν Εὐβοία μέσῳ Ἄνδρου (ἔγγρ. 2). Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ βενετικὸ «δίκτυο» συλλογῆς καὶ μεταδόσεως πληροφοριῶν μπόρεσε μέσα σὲ 10-20 ἡμέρες, ὕστερα ἀπὸ τὸ γεγονός, νὰ κάμει γνωστὲς λεπτομέρειες, ἂν ὄχι ἀπόλυτα ἀκριβεῖς, χρήσιμες πάντως, στὴ Γαληνότατη (καὶ στοὺς σημερινούς ἐρευνητές!).

3. Πρβλ. τὴ σημ. 1· ἐπὶ πλέον δὲν μπόρεσα νὰ διαβάσω μερικὰ γράμματα ποὺ μόλις διακρίνονται (στὸ μικροφίλμ).

4. Ἡ ἀποψη τοῦ Marinescu, «L' île de Rhodes», σ. 401, ὅτι τὰ σταυροφορικὰ πλοῖα κτύπησαν τὰ παράλια τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας καὶ τῆς Κιλικίας, δὲν τεκμηριώνεται. Τὰ ἴδια ἀναφέρει καὶ ὁ Setton, *The Paracy*, σ. 189. Πρβλ. καὶ Σπ. Δὲ Βιάζη, «Παπικὴ κυριαρχία», σ.75. Ὁ Πίος Β' πράγματι μνημονεύει (A. van Heck, *Pii II commentarii*, τ. 2, σ. 493) τὶς τρεῖς παραπάνω περιοχές· ἡ συντομία ὁμως, οἱ γενικότητες καὶ οἱ παραλείψεις ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ παπικὸ κείμενο μὲ κάνουν πολὺ σκεπτικὸ γιὰ νὰ δεχθῶ τὴν πληροφορία, τὴ στιγμή ποὺ δὲν μπορῶ νὰ τὴ διασταυρώσω ἀπὸ ἄλλη πηγὴ. Εἶναι βέβαιον ἐξ ἄλλου

λιο να φροντίσει για την ενότητα του στόλου, ώστε να μη διχλυθεί με τη χειμερινή άπραξία. Την άνοιξη του 1458 ο Κάλλιστος Γ' διατηρούσε άκμαία την αίσιοδοξία του ως προς τις μελλοντικές δραστηριότητες των πλοίων του στο Αίγαίο. Στις 29.5.1458 ύποσχόταν βοήθεια στον Scarampo, καθώς και την προσηχή μετάβαση στη Ρόδο τεσσάρων νέων γαλερών που είχαν κατασκευασθεί στη Ρώμη¹. Τις δικαιολογημένες άνησυχίες του για την επέκτατική τουρκική πολιτική προς την Ούγγαρία, το Αίγαίο και την Κύπρο θα τις πάρει όριστικά μαζί του στον τάφο (την 6.8.1458) ο συνεπαρμένος από τη σταυροφορία ποντίφικας. Ο Scarampo μάταια άνέμενε ενισχύσεις. Κατά τὰ τέλη Νοεμβρίου 1458 φίνεται πώς έγκατέλειψε τη Ρόδο έπιστρέφοντας στην Ίταλία².

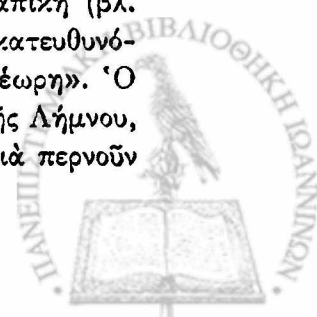
Τί απέγιναν τὰ τρία νησιά του θρακικού πελάγους, ή Θάσος, ή Σαμοθράκη και ή Αήμνος³, που είχαν περάσει κάτω από την παπική έξουσία;

ότι ο Scarampo έστειλε πλοία του στην Κύπρο υπό τον Pietro de Manatis· βλ. Pastor, *Storia dei Papi*, τ. 1, σ. 694 σημ. 1, όπου και βιβλιογραφία. Τον Pietro μάλιστα τον όνόμασε ο καρδινάλιος (λατίνο) έπίσκοπο Λεμεσού· βλ. Paschini, «La flotta», σ. 189 σημ. 1. Στην Κύπρο επίσης, τον Ιούνιο του 1457, προξένησαν ζημιές δυό άνεψιοί του πάπα, που άνήκαν στον σταυροφορικό στόλο· ο Scarampo τότε δέν δίστασε να τους ρίξει στη φυλακή: Paschini, «La flotta», σ. 230-231.

1. Pastor, *ό.π.*, σ. 744 και σημ. 4. Βλ. και Paschini, «La flotta», σ. 248-249.

2. Paschini, «La flotta», σ. 250· στου ίδιου, *Lodoico*, σ. 187-188. Άξιοσημείωτα και άνεμετάλλευτα, άπ' όσο ξέρω (χωρίς να μπορώ όμως να τὰ διασταυρώσω από άλλες πηγές), είναι τὰ όσα άναφέρει ο Bosio, *Dell' istoria*, τ. 2, σ. 198, προσδιορίζοντας τα για τὸ έτος 1458. Συγκεκριμένα, μάς πληροφορεί ότι τότε (in questi tempi) είχαν φτάσει στη Ρόδο δυό άπεσταλμένοι του σουλτάνου (del Turco) για να διαπραγματευθούν με τον Μεγάλο Μάγιστρο και τον *Legato Apostolico* (που δέν τον όνομάζει) πάνω σε όρισμένα ζητήματα (alcune cose) άναφερόμενα στον σταυροφορικό στόλο. Ποιά τὰ ζητήματα αυτά, δέν καταγράφονται. Να επήλθε άραγε κάποια ειρηνική συμφωνία ή παροδική ύφεση στις συγκρούσεις σταυροφόρων - Τούρκων, λίγο πριν ο Scarampo και τὰ πλοία του αφήσουν τη Ρόδο; Δέν τὸ άποκλείω, άν και τὰ τεκμήρια είναι τόσο ρευστά. Κατά τη μαρτυρία έξ άλλου ένός έπιφανούς προσκυνητή των Άγίων Τόπων, του Roberto Sanseverino, κόμητα του Caiazzo, που στάθμευσε με την άκολουθία του στη Ρόδο την 10-13 Ιουνίου 1458, ο «πατριάρχης της Άκυληας» ένδιέτριβε στο νησί, ένω τὰ πλοία του επιδίδονταν σε μικρές κουρσάρικες έπιδρομές. Έκείνες τις μέρες μία γαλέρα του Τάγματος και μία άλλη των «Σταυροφόρων» είχαν συλλάβει τρεις τουρκικές «φούστες» με 250 επιβάτες: Emilio Nassalli Rocca di Corneliano, «Rodi nel Quattrocento, come la videro i pellegrini in Terra Santa», *Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte*, έτος 26, n° I-II (janvier-juin 1968) 7-8. Να έχει άραγε σχέση τὸ γεγονός αυτό με όσα παραπάνω ο Bosio δέν ξεκαθαρίζει;

3. Η Ίμβρος, χάρη στην παρουσία εκεί και τους διπλωματικούς έλιγμούς του Κριτόβουλου άνάμεσα στους Τούρκους και τους παπικούς σταυροφόρους, φαίνεται πώς δέν πέρασε όριστικά στην έξουσία του Πάπα. Οι σχετικές δυτικές πηγές δέν την θεωρούν παπική (βλ. Miller, *Essays*, σ. 341 σημ. 1). Κατά τον κρίσιμο χρόνο (1457-1458) τὸ νησί, κατευθυνόμενο από τον εύέλικο Κριτόβουλο, νομίζω πώς έμεινε σε μία κατάσταση «μετέωρη». Ο Κριτόβουλος (βλ. πιδό κάτω), ένω κάνει λόγο για τους σταυροφόρους (Ίταλούς) της Αήμνου, της Θάσου και της Σαμοθράκης, δέν περιλαμβάνει και την Ίμβρο, όταν τὰ νησιά περνοϋν

Μετά τὴν ἀναχώρηση τοῦ Scarampo, «ἐπίτροπος», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Κριτόβουλου¹, τῶν παρὰ πᾶν νησιῶν ἔμεινε ὁ Μέγας Μάγιστρος τῶν Ἰπποτῶν τῆς Ρόδου². Τὰ ἔξοδα τοῦ Ἰπποτικοῦ Τάγματος γιὰ τὴν ἱκανοποιητικὴ ὀργάνωση ἀμυντικοῦ συστήματος τῶν νησιῶν αὐτῶν μὲ τὴ Ρόδο ὑπῆρξαν καταθλιπτικά. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀραγονέζου Μεγάλου Μαγίστρου Πέτρου Ramòn Zacosta (1461-1467), ὁ ὁποῖος σὲ μεταγενέστερη ἐκτενὴ ἀναφορά (Ρόδος, 4.11.1462) ὑπογράμμισε τὰ τεράστια ποσὰ πού ξοδεύτηκαν γιὰ τὴ φρουρὰ τῆς Λήμνου καὶ συμπλήρωνε: «μόνο ὁ Θεὸς γνωρίζει τί βαρὺ χρέος ἔπεσε στοὺς ὠμούς μας»³. Ὁ Πάπας δὲν συμφώνησε νὰ ἐκχωρήσει τὰ τρία νησιά στοὺς Βενετούς καὶ στοὺς Καταλανούς. Ἡ προσφορά του ἐξ ἄλλου πρὸς τὴν Τράπεζα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Γένοβας, ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ διατηρηθεῖ ἡ ὑψηλὴ παπικὴ ἐπικυριαρχία, ἀπορρίφθηκε στὶς 12.6.1459⁴.

Ἐν τῷ μεταξὺ, πρῶτοι, ὅπως ἀφήνει νὰ νοηθεῖ ὁ Κριτόβουλος, οἱ Λήμνιοι, μέσα στὸν χειμῶνα τοῦ 1458-1459, ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὴν παράδοση τοῦ νησιοῦ τους στοὺς Τούρκους, γιὰ τὴν φοβὸν τους τὰ τουρκικὰ ἀντίποινα καὶ ἔβλεπαν τὴν ἀδυναμία τῶν Φράγκων γιὰ ἀμυνα. Δὲν θὰ ἐπιμείνω στὰ γεγονότα. Ὁ Κριτόβουλος, πρωταγωνιστὴς στὶς μυστικὲς ἐπαφές Λημνίων-Τούρκων-Δημητρίου Παλαιολόγου (τοῦ τουρκόφιλου δεσπότη τῆς Πελοποννήσου), ἀφηγεῖται μὲ λεπτομέρεια τὸ πέρασμα τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὴν παπικὴ στὴν τουρκικὴ ὑποτελεία⁵. Ἀπὸ τὸν Κριτόβουλο ἀντλοῦν καὶ ὁ Miller καὶ ὁ Βακαλόπουλος⁶. Νὰ σημειωθεῖ μόνο ὅτι τὸ ὕστατο ὄχυρὸ τῆς Λήμνου, τὸ Παλαιόκαστρο («ἡ παλαιὰ Μυρινούπολις»), παραδόθηκε στὸν Κριτόβουλο, πού ἐνεργοῦσε γιὰ λο-
στοὺς Τούρκους. Μόνο ὁ Χαλκοκονδύλης (ἐκδ. Bekker, σ. 470 = ἐκδ. Darkó, σ. 225) ἀναφέρει ὅτι ὁ τουρκικὸς στόλος «παρεστήσατο» (ἀνακατέλαβε) τὴν Ἰμβρο καὶ τὴ Λήμνο, καὶ συνέλαβε τὴν ἰταλικὴ φρουρὰ τῶν δύο νησιῶν. Εἶναι σωστὴ ἡ παρατήρηση τοῦ Βακαλοπούλου, Ἱστορία τῆς Θάσου, σ. 30, ὅτι στὴν οὐσία δὲν ἐγίνε κατάληψη, ἀλλὰ ἐπίσημη μᾶλλον ἀναγνώριση τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας, ἀφοῦ τὰ δύο νησιά βρισκόνταν ἤδη στὰ χέρια τοῦ Κριτόβουλου.

1. Βιβλ. III, κεφ. 15 (ἐκδ. Müller, σ. 129 = Reinsch, σ. 136). Πρβλ. τὴν ἴδια λέξη καὶ στὸ ἔγγραφο μας (στ. 3).

2. Βλ. Valentini, «L' Egeo», σ. 152. Πρβλ. Miller, *Essays*, σ. 343.

3. Valentini, ὁ.π., σ. 168.

4. Valentini, ὁ.π., σ. 153· Miller, ὁ.π., σ. 341-342.

5. Κριτόβουλος, βιβλ. III, κεφ. 14-15 (ἐκδ. Müller, σ. 128-129 = ἐκδ. Reinsch, σ. 133-136).

6. Miller, ὁ.π., σ. 343-344· Βακαλοπούλου, Ἱστορία τῆς Θάσου, σ. 29-30 (στὴ σ. 29 τὸ ποσὸ τῶν 8.000 χρυσῶν νομισμάτων εἶναι τυπογραφικὸ λάθος· σωστὰ ἀναφέρεται τὸ ποσὸ - 3.000 - στοῦ ἴδιου, Ἱστορία, τ. 1, σ. 356). Τὸ «ἄστν τοῦ Κοτζίνου» στὴ Λήμνο, πρὸς τὸ ὁποῖο ἀρχικὰ κινήθηκε μὲ ἐπιτυχία ὁ Κριτόβουλος, βρίσκεται πρὸς τὰ ΒΑ τοῦ νησιοῦ, στὸν κόλπο τοῦ Μπουρνιά. Σήμερα ἡ περιοχὴ, ὅπου μεσαιωνικὰ ἐρείπια, δὲν κατοικεῖται. Οἱ κάτοικοι τοῦ Κοτζίνου ἢ Κοτσίνου (Κόκκινου) φαίνεται πὼς κατέληξαν στὸ γειτονικὸ χωριὸ Ρεπανίδιο (βλ. πρόχειρα στοῦ Λεωνίδα Ν. Γεροντούδη, Ἡ νῆσος Λήμνος, Ἀθῆναι 1971, σ. 38· τεκμηριωμένες ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὸν Κότζινο βλ. στῆς Β. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, ὁ.π., σ. 30-31, 44 καὶ σημ. 9, passim [σ. 666: index]).

γαριασμό του σουλτάνου, από τον νεαρό σταυροφόρο φρούραρχο *Μικέλην* κατά τους τελευταίους μήνες του 1459 (προχωρημένο φθινόπωρο-άρχη χειμώνα)¹. Μέσα στο φθινόπωρο του ίδιου έτους (1459), ο Ζαγανός πασάς, διάδοχος του Ίσμαήλ στην αρχηγία του τουρκικού στόλου, με 40 πλοία κατέλαβε τη Θάσο και τη Σαμοθράκη· σχεδόν όλους τους κατοίκους των δύο νησιών τους μετέφερε τότε, σε καταναγκαστική μετοικεσία, στην Κωνσταντινούπολη².

Έτσι έληξε η σταυροφορική περιπέτεια του Scarampro στο Αίγαίο.

Γλωσσικές παρατηρήσεις στο ελληνικό έγγραφο

Το σύντομο κείμενο του εγγράφου παρουσιάζει γλωσσικό ενδιαφέρον, νομίζω, για τους ειδικούς. Πρόθεσή μου είναι να επισημάνω μερικά γενικά χαρακτηριστικά στη μορφή και στο λεξιλόγιό του. Η λεπτομερειακή μελέτη του ανήκει στην ειδικότητα άλλων.

Πρώτη, άρνητική έστω, διαπίστωση είναι ότι τα μορφολογικά ή φωνητικά στοιχεία του κειμένου δεν βοηθούν στον προσδιορισμό του τόπου όπου γράφτηκε. Τα στοιχεία αυτά είναι κοινά (π.χ. *ένεν, παρακαλοῦμεν, προσκυνούμεν, να στείλη, να χαθούν κ.ά.*) ή έχουν λόγικη προέλευση (π.χ. *μικροί τε και μεγάλοι, άνδρες τε και γυναίκες, οί πτωχοί, έντιμότατε, φρονιμότατε, ένδοξότατε, πάσης τιμής, διά τούτο, διά τους χριστιανούς, εις τον τόπον σας, εις τον άγιώτατον πατριάρχη κ.ά.*) ή άπηχοῦν δημωδέστερους τύπους και έκφράσεις (π.χ. *πολλά προσκυνούμεν, τὸ πὼς έκατέβην, άμή να έλθομεν, έντάμα, μετά σας, άπάνω σας, τὸ έγληγορότερον όπου έμπορείτε, να μάς σηκώσουν κ.ά.*). Είναι προφανές ότι το έγγραφο συντάχτηκε από κάποιον «γραμματικό» που άκολουθεί τη συνήθη «γραφειακή» γλώσσα τής μεσαιωνικής Κοινής³.

1. Κριτόβουλος, βιβλ. III, κεφ. 18 (έκδ. Müller, σ. 131 = έκδ. Reinsch, σ. 140).

2. Κριτόβουλος, βιβλ. III, κεφ. 17 (έκδ. Müller, σ. 130 = έκδ. Reinsch, σ. 139-140). Πρβλ. και Χαλκοκονδύλη, σ. 470 (έκδ. Bekker), ή σ. 225-226 (έκδ. Darkó). Βλ. και Miller, *Essays*, σ. 344. Για τη μετοικεσία αυτή βλ. και μιá άλλη δυτικης προελεύσεως πηγή, τὸ έγγραφο του Μεγάλου Μαγίστρου τής Ρόδου Zacosta, με ήμερομηνία 4.11.1462· τὸ σχετικό απόσπασμα είναι: «Ex iis insulis [προηγούμενως αναφέρθηκε στὰ νησιά Λήμνο, *Mandracchi* (= Σαμοθράκη· βλ. Otto Markl, *Ortsnamen Griechenlands in «fränkischer» Zeit*, Graz-Köln 1966, σ. 43), Θάσο και μερικά κοντινά νησιά] amenissimis quidem et fertilibus numerus Christicholarum pene infinitus est in *Polin* [ή Πόλη, ή Κων/λη], civitatem Cesaream, deductus, quorum magna pars Mahometi, falsi prophete, sectam professam, orthodoxam fidem abnegavit»: Valentini, «L' Egeo», σ. 165. Για τις υποχρεωτικές μετακινήσεις πληθυσμών στην όθωμανική αυτοκρατορία με σκοπό τὸ «ζωντάνεμα» υποβαθμισμένων περιοχών βλ. Κώστα Π. Κύρρη, *Τουρκία και Βαλκάνια*, Αθήνα 1986, σ. 34-45, όπου και βιβλιογραφία.

3. Πρβλ. Τσοπανάκη, «Έγκατάσταση Χαλκητών», σ. 70-71 [= του ίδιου, *Συμβολές*, τ. II, σ. 405-406]. Η μελέτη αυτή του συγγραφέα αποτελεί υπόδειγμα γλωσσικής αναλύσεως ιπποτικού εγγράφου.

Ευδιάκριτη πάντως είναι ἡ διατήρηση τοῦ τελικοῦ ν σὲ ὀνοματικούς καὶ ρηματικούς τύπους τοῦ ἔγγραφου μας, χαρακτηριστικὸ τῶν λεγομένων νοτιοανατολικῶν ιδιωμάτων (Χίου, Δωδεκανήσου, Κύπρου)¹: π.χ. χαρτίν (1)², ἐπεύσασι (1), ἡμεσαν (4), προσκυνοῦμεν (5), ἀγανάκτησι (5,9), παρακαλοῦμεν (6,7), ἐκατέβην (7: γ' ἐνικοῦ ἄρ.), βουλήν (7-8), ἔχομεν-χάσομεν-ἔλθομεν-ζήσομεν-ἀποθάνομεν (9-10), κρίμαν (11), ἐγληγορότερον (12). Ἐπίσης ἀξίζει νὰ προσέξομε ἓνα κοινὸ γλωσσικὸ χαρακτηριστικὸ στὰ μικρασιατικὰ ιδιώματα (τῆς Κίου ἢ τῆς Βιθυνιακῆς ἐνδοχώρας καὶ τοῦ Πόντου) καὶ στὰ νησιωτικὰ ιδιώματα τοῦ νότιου Αἰγαίου, δηλ. τῆς θέσης τῆς ἀντωνυμίας - ἀντικειμένου μετὰ τὸ ρῆμα³: βλ. στὸ ἔγγραφο μας (6): «καὶ κάμνουν τα μουσουλμάνους».

Λεξιλόγιο

Παρακάτω μνημονεύω τὶς λέξεις ποὺ πιστεύω πὼς παρουσιάζουν κάποια ἰδιαιτερότητα γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ. Ἀποφεύγω τοὺς πολὺ λόγιους τύπους⁴.

ἀγανάκτησις, ἢ· αἰτ. ἐν. ἀγανάκτησην (5,9). Πρβλ. τὸ ὁμώνυμο λῆμμα στοῦ Ε. Κριαρᾶ, *Λεξικό*, τ. 1, σ. 16.

ἀμή (σύνδ. ἀλλά) (9). Πρβλ. Κριαρᾶ, *ὅ.π.*, τ. 2, σ. 14-17.

ἀπάνω σας (11)· ἐπίρρ. ἐπάνω (εἰς βάρος σας)· πρβλ. Κριαρᾶ, *ὅ.π.*, τ. 6, σ. 180-182.

ἀπεδώ (8)· ἐπίρρ. Βλ. Κριαρᾶ, *ὅ.π.*, τ. 2, σ. 334.

αὐθέντης Ρόδου (ὁ Μέγας Μάγιστρος τῶν Ἱπποτῶν)· κλητική: αὐθέντη (2)· πληθυντικός: αὐθέντες (5). Ὁ ἡγεμόνας, οἱ ἄρχοντες· βλ. τὶς σημασίες τῆς λέξεως στοῦ Κριαρᾶ, *ὅ.π.*, τ. 3, σ. 334-336.

αὐθεντία (5,6,7,10,12,13): ἡ κρατικὴ ἐξουσία καὶ αὐτὸς (ἢ αὐτοὶ) ποὺ τὴν ἐκπροσωποῦν (βλ. Κριαρᾶ, *ὅ.π.*, σ. 336-337).

ἀφήνω· ἀόριστος: εἶδὲ καὶ ἀφήσετέ μας (10) [= μᾶς ἐγκαταλείψετε].

βάλλω· ὑποτακτική: νὰ βάλετε βουλήν (7) [= νὰ ἀποφασίσετε]· βλ. παρόμοιες σημασίες στοῦ Κριαρᾶ, *ὅ.π.*, τ. 4, σ. 167 (λῆμμα: βουλή).

βουλή, ἢ (7-8). Βλ. προηγούμενο λ.

γυναῖκες· με τὰς — (8)· γιὰ τὴ σπάνια αὐτὴ χρῆση τοῦ ἄρθρου, τοῦ ἀρχαίου τύπου, στὴν αἰτιατικὴ πληθυντικῶν τοῦ θηλυκοῦ βλ. Ἀγαπητοῦ Γ. Τσοπανάκη, *Τὸ ἰδίωμα τῆς Χάλκης (Δωδεκανήσου)*, Ρόδος 1949, σ. 49 (= τοῦ ἴδιου, *Συμβολές στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας*, τόμος I, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 485). Βλ. ἐπίσης Χ. Παπαχριστοδούλου, «Μορφολογία τῶν ροδίτικων ιδιωμάτων», *Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον* 3 (1958) 15.

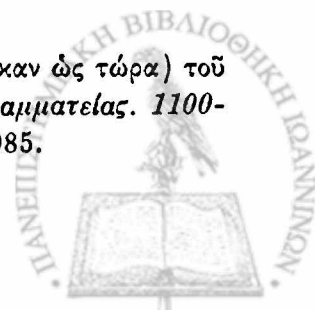
δίνω· ὑποτακτική: νὰ τὸ δόσετε λόγον (11) [= νὰ ἀπολογηθεῖτε]· πρβλ. γιὰ τὴ σημασία στοῦ Κριαρᾶ, *Λεξικό*, τ. 5, σ. 118.

1. Βλ. Μανόλη Τριανταφυλλίδη, *Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ*, τ. 1: Ἱστορικὴ εἰσαγωγή, Ἀθήνα 1938 (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση Θεσσαλονίκη 1981. [Ἄπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, τ. 3]), σ. 259-273. Πρβλ. καὶ Νικολάου Γ. Κοντοσόπουλου, *Διάλεκτοι καὶ ιδιώματα τῆς νέας ἑλληνικῆς*, Ἀθήνα 1981, σ. 29.

2. Σὲ παρένθεση ὁ ἀριθμὸς τοῦ στίχου τοῦ ἔγγραφου μας.

3. Κοντοσόπουλου, *ὅ.π.*, σ. 74-75.

4. Πολὺ χρήσιμοι μοῦ στάθηκαν οἱ πρῶτοι ἑννέα τόμοι (ποὺ ἐκδόθηκαν ὡς τῶρα) τοῦ Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας. 1100-1669*, Θεσσαλονίκη 1969, 1971, 1973, 1975, 1977, 1978, 1980, 1982, 1985.

δοῦλος· πληθ. οἱ δοῦλοι σας (4) [με φιλοφρονητική έννοια].

ἐγληγορότερον, τὸ (12)· ἐπίρρ. ὑπερθ. Για τοὺς διάφορους τύπους τῆς λ. βλ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 4, σ. 377.

εἶδὲ (10)· σύνδ. [= ἔτσι καί, σὲ περίπτωση πού: Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 5, σ. 308].

ἐμπορῶ· ὀριστική: ἐμπορεῖτε (12)· πρβλ. τὸ λ. ἤμπορῶ τοῦ Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 7, σ. 65-67.

ἐνει: ὀριστική (1)· ὑποτακτική: νὰ ἐνειν (11). Βλ. τὸ λ. εἶμαι τοῦ Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 5, σ. 317.

ἐντάμα (10)· ἐπίρρ. Βλ. τὸ λ. ἀντάμα τοῦ Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 2, σ. 237-239.

ἐπίτροπος τοῦ πάπα (3)· προφανῶς ἀποδίδεται τὸ ἰταλικὸ *legato* (εἰδικὸς ἀπεσταλμένος τοῦ πάπα). Πρβλ. ἄλλες σημασίες τοῦ Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 6, σ. 245-246.

ἐρχομαι· ὑποτακτική: νὰ ἔλθομεν (9).

ἐτοῦτο (1)· ἀντων. οὐδετέρου γένους.

εὔπρεπος· πληθ. εὔπρεποι (1, 4)· τὸ ἐπίθετο εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*· βλ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 6, σ. 346. Στὸ ἔγγραφο μας σημαίνει μᾶλλον τὸν ἐκ καταγωγῆς εὐγενή.

ζῶ· ὑποτακτική: νὰ ζήσομεν (10).

ἤμεσαν (4): παρατατικὸς ἀ' πλ. τοῦ εἶμαι. Πρβλ. τὸν ἀντίστοιχο τύπο ἤμεθα(ν) στὴ Χάλκη (Τσοπανάνκη, *Τὸ ἰδίωμα*, σ. 59 = τοῦ ἴδιου, *Συμβολές*, σ. 495) ἢ ἤμεστα(ν) στὴν Ἀστυπάλαια (Α. Μ. Καραναστάση, «Τὸ ἰδίωμα τῆς Ἀστυπάλαιας», *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* 8 (1958) 135).

ἤξεύρω· ὑποτακτική: νὰ τὸ ἤξεύρετε (5).

καὶ (5)· σύνδ. με τὴ σημασίαν τοῦ διότι.

κάμνω· ὀριστική: κάμνουν (6). Μὲ τὴ σημερινή σημασία.

κατεβαίνω· ἐκατέβην (7)· ἀόριστος γ' ἐν. [= ἦλθε, ἔφτασε]. Βλ. τὸ σχετικὸ λ. τοῦ Κριαρᾶ, *Λεξικό*, τ. 8, σ. 81-83.

κάτεργον· κάτεργα (7, 8, 13): μεγάλο πολεμικὸ πλοῖο, γαλέρα (Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 8, σ. 88).

κουβέντιον, τὸ (3)· ἡ λατιν. λ. conventus: ἡ ἔδρα τῶν Ἰωαννιτῶν Ἴπποτῶν στὴ Ρόδο καὶ τὸ σύνολο τῶν Ἴπποτῶν ποὺ ζοῦσαν στὰ Δωδεκάνησα· βλ. Ettore Rossif, «The Hospitallers at Rhodes. 1421-1523», στὸν τ. 3: *A History of the Crusades*, Kenneth M. Setton gen. ed., Madison Wisconsin 1975, σ. 318.

κρίμα· κρήμαν, τὸ (11) [= ἡ συμφορᾶ, ἡ ἀτυχία· βλ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 8, σ. 390].

λόγος, ὁ (11)· βλ. τὸ λ. δίνω.

μαῖστωρ μέγας, ὁ (2)· ἡ λατ. λ. magister· ὁ ἀρχηγὸς τῶν Ἰωαννιτῶν Ἴπποτῶν· πρβλ. τὸ λ. μαγίστωρ τοῦ Κριαρᾶ, *Λεξικό*, τ. 9, σ. 270.

μετά· πρῶθ. με γενική (3)· με αἰτιατική: μετὰ σᾶς (10)· πρβλ. Παπαχριστοδούλου, «Μορφολογία», σ. 91.

μουσουλμάνοι (6).

ὁπού (12)· ἀναφορικὸ (= πού).

ὅτι νὰ (11) σύνδ. (= ὥστε νὰ, με ἀποτέλεσμα νά)· ὅτι νὰ μὴν (9) σύνδ. (= γιὰ νὰ μὴ).

παιδία, τὰ (6, 8, 9, 11).

παίρνω· ὀριστική: παίρνουν (5).

παρακαλῶ· ὀριστική: παρακαλοῦμεν (6, 7, 12).

πατριάρχης, ὁ (3, 6, 8, 12).

πέμπω· ἄορ. ἐπεύσασιν (1)· ὑποτακτική: νὰ πεύσῃ (12-13).

ῥοθαίνω· ὑποτακτική: νὰ ἀποθάνομεν (10).

πολλά (5)· ἐπίρρ.

προσκυνῶ· ὀριστική: προσκυνοῦμεν (5).
 πτωχοὶ (3).
 σηκώνω· ὑποτακτική: νὰ μᾶς σηκώσετε (8), νὰ μᾶς σηκώσουν (13).
 στέλλω· ὑποτακτική: νὰ στείλῃ (8).
 στερεώνω· εὐκτική: στερεώνοι (13).
 τὰς (8)· ἄρθρο αἰτιατ. πληθ. θηλυκοῦ γένους· βλ. πιδ πάνω: γυναῖκες.
 τὸ (1) ἀναφορ. ἀντων. (= τὸ ὁποῖον).
 τὸ πὼς (7) ἀναφορικό (= ὁ ὁποῖος) ἢ ὡς αἰτιολογικός σύνδ. (ἐπειδὴ).
 Τουρκία (4), Τοῦρκοι (5,9,11).
 ὑποταχτικοὶ (10): ὑπήκοοι.
 φρά (2)· συντομευμένη μορφή τῆς ἰταλικῆς λέξεως *frate* (ὁ ἱερωμένος).
 χάνω· ὑποτακτική: ὅτι νὰ μὴν χάσομεν (9), ὅτι νὰ χαθοῦν (11).
 χαρτίν, τὸ (1).
 χριστιανοὶ (4, 7).

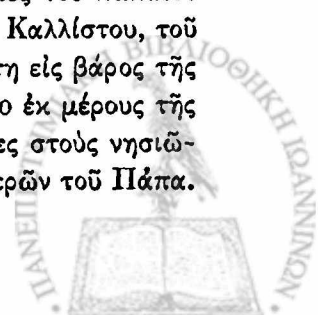
Ἀνακεφαλαιώνοντας, ἅς ἐπιμείνω στὶς ἀκόλουθες σκέψεις:

α) Ἡ παρουσία τοῦ παπικοῦ στολίσκου στὸ Αἰγαῖο ἐπὶ δύο χρόνια, ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1456, ὅταν πρωτοπιάνει τὴ βενετοκρατούμενη Μεθώνη, ὡς τὸν Νοέμβριο τοῦ 1458, ὅταν ἐγκαταλείπει τὴ Ρόδο, ἀποτελεῖ σαφὴ ἐνσάρκωση τοῦ σταυροφορικοῦ πνεύματος τῆς Ἀγίας Ἐδρας. Τρία χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Νέας Ρώμης, ἡ παλαιὰ Ρώμη κατέβαλε ἀπελπισμένη προσπάθεια νὰ ἀνακτήσει κάποιον κύρος στὴν ἐλληνικὴ Ἀνατολή. Ὡστόσο, ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ Καλλίστου Γ', μὲ τὰ λίγα καράβια τοῦ Scarampro¹, στάθηκε ἐξωπραγματικός. Ἡ τουρκικὴ ὁρμὴ μετατόπιζε συνέχεια πρὸς τὰ δυτικὰ τὰ σύνορα εἰς βᾶρος τῶν φράγκων ἡγεμονίσκων τῶν νησιῶν ἢ τοῦ κεντρικοῦ κορμοῦ τῆς Βαλκανικῆς.

β) Οἱ ἐφήμερες ἐπιτυχίες τοῦ καρδιναλίου καὶ πατριάρχου τῆς Ἀκυληίας προκάλεσαν στὸ Αἰγαῖο κλίμα εὐφορίας καὶ αἰσιοδοξίας· τὸ τίμημά τους θὰ εἶναι ἀκριβό. Σταυροφόροι καὶ κυρίως Ἕλληνες νησιῶτες θὰ ὑποβληθοῦν σὲ σκληρὲς θυσίες. Τὸ δράμα τῆς «χριστιανικῆς ἐλευθερίας» διαλύεται γρήγορα μέσα στὴν ἰσοπεδωτικὴ «ὀθωμανικὴ εἰρήνη».

γ) Κάτω ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, ἡ ἀντιπαράθεση στὸ Αἰγαῖο Τούρκων καὶ Δυτικῶν μετὰ τὸ 1453 ἀναζωογονεῖ μάταια τὴν ἀντιτουρκικὴ προπαγάνδα στὴν Εὐρώπη. Τὸ καίριο ἐρώτημα ποῦ τίθεται εἶναι: ἡ ἐμφάνιση τοῦ Scarampro ἀνάμεσα στοὺς φοβισμένους καὶ τρομαγμένους Ἕλληνες τοῦ 1456-1458 δημιούργησε κάποιον αἰσθημα ἀσφάλειας καὶ βεβαιότητας; Νομίζω, ναί. Οἱ «εὐπρεποὶ ἄνθρωποι», μπροστὰ στὸν κίνδυνο τοῦ ἐξισλαμισμοῦ καὶ τῆς

1. Καὶ ὁ Paschini, «La flotta», σ. 252-254, ἀναγνωρίζει τὶς ἀδυναμίες τοῦ παπικοῦ στόλου, τὴν πολιτικὴ ἀπομόνωση καὶ τὸ δυσβάστακτο οἰκονομικὸ βᾶρος τοῦ Καλλίστου, τοῦ ὁποῦ ὅμως οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ συμπατριῶτες Ἴσπανοὶ συσώρευσαν πλοῦτη εἰς βᾶρος τῆς Ἑκκλησίας. Τονίζεται ἐξ ἄλλου ἡ ἀναγνώριση τῆς προσφορᾶς τοῦ Scarampro ἐκ μέρους τῆς Γένοβας. Καμιὰ μνεῖα καὶ κανένας προβληματισμός σχετικά μὲ τὶς συνέπειες στοὺς νησιῶτες τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὴν ὄχι καὶ τόσο λαμπρὴ παρουσία μικροῦ ἀριθμοῦ γαλερῶν τοῦ Πάπα.

απώλειας των παιδιών τους, είδαν τις γαλέρες των σταυροφόρων ως τη μοναδική διέξοδο σωτηρίας. Είναι υπερβολή να απαιτούμε σήμερα από την αδύναμη παπική χειρονομία την αναστολή του τουρκικού επεκτατισμού κατά το β' μισό του 15ου αί. Όπως είναι υπερβολή να πιστεύουμε ότι ο στόλος του Scarambro κυριάρχησε στο Αίγαίο το 1457. Οφείλουμε να δεχθούμε ότι προσέφερε ελπίδες, τις οποίες διαδέχθηκε ή απογοήτευση. Τα ανάμικτα αυτά αισθήματα είναι γνωρίσματα της ψυχοσύνθεσης των Ελλήνων επί τουρκοκρατίας, κάθε φορά που αναζητούν, με ρομαντική ίσως νοσταλγία, βοήθεια από την Καθολική Δύση. Στην «υπόθεση Scarambro» αναγνωρίζουμε θετική συμβολή, σε βραχυχρόνια όμως περιθώρια, ως προς την απαλλαγή από τη μουσουλμανική καταπίεση· ή προσφορά αποκτᾶ πιδ μακροχρόνιες διαστάσεις, αν ένταχθεῖ στο μεγάλο κεφάλαιο τῆς διαμορφώσεως τῆς νεοελληνικῆς νοοτροπίας σέ ὅ,τι ἔχει σχέση μέ τῆ Δυτικῆ Εὐρώπη.

ABSTRACT

THE «GENTLEFOLK», THE «TRIBUTE OF THE CHILDREN», AND THE OPERATIONS OF THE PAPAL FLEET IN THE AEGEAN (1456 - 1458)

by

Zacharias N. Tsirpanlis

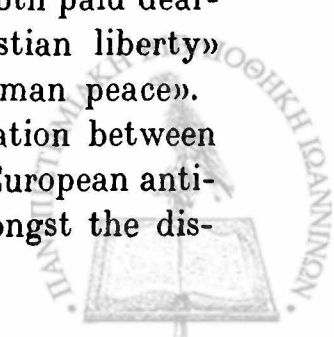
This study examines the consequences of the papal fleet's activity in the south-eastern and northern Aegean over a two-year period, from October 1456 to November 1458. This small fleet, equipped by Pope Callistus III and under the command of the Patriarch of Aquileia Cardinal Lodovico Scarampo, was based in Rhodes, capital of the insular state of the Knights of St John. The author collates old and new information and arrives at the following conclusions:

a) Three years after the Fall of Constantinople - the New Rome, the Old Rome made a desperate attempt to regain some of her lost power in the Greek Levant. Callistus's enthusiasm, with Scarampo's few ships, was misplaced, however. The Turks' impetus constantly pushed the boundaries further west to the disadvantage of the petty Frankish princes who ruled the islands and the central areas of the Balkan Peninsula.

b) Scarampo's short-lived successes in the northern Aegean (Mytilene, Lemnos, Thasos, Imbros, Samothrace) created an atmosphere of euphoria and optimism. It was then, in 1457, that the Greek inhabitants of a Turkish-held area (probably around the Thracian town of Aenus) made a fervent appeal to the Grand Master of the Knights of St John and to Scarampo to transport them to the Dodecanese (which were then under the Knights), so that they might avoid the harsh blood tax demanded by the Turks, namely the seizure of their children.

c) The crusaders and, above all, the Greek islanders both paid dearly for the actions of the papal fleet. The vision of «Christian liberty» rapidly dissolved before the crushing advance of the «Ottoman peace».

d) A historical perspective shows that the confrontation between Turks and Westerners in the Aegean after 1453 revived European anti-Turkish propaganda in vain. Scarampo's appearance amongst the dis-

mayed and terrified Greeks between 1456 and 1458 gave them an, albeit transitory, sense of security and confidence. He offered them hope, to be succeeded by disappointment; mixed feelings, which characterised the Greeks' state of mind whenever, with romantic nostalgia, they sought the help of the Latin West.

The author bases his study chiefly upon unknown or unpublished sources from the archives of the Knights of St John in Malta (Valletta) and from the state archives in Milan.

University of Ioannina
Department of History

